प्रथमः पाठः

वन्दना

(नमः तथा नमामि के प्रयोग)

प्रस्तुत पाठ में संसार के सृष्टिकर्ता परमात्मा की वन्दना विभिन्न पौराणिक श्लोकों में की गयी है। ज्ञान का आरंभ रम प्रभु की स्तुति से ही हो यह इस पाठ का लक्ष्य है। परमात्मा जगत् के सभी कार्यों के संचालक तथा बिना माँगे ब-कुछ देने वाले हैं। इसलिए सबका कर्तव्य है कि उनकी वन्दना गान सहित करें।

नमस्ते विश्वरूपाय प्राणिनां पालकाय ते।
जन्म-स्थिति-विनाशाय विश्ववन्द्याय बन्धवे ॥1॥

प्रसादे यस्य सम्पत्तिः विपत्तिः कोपने तथा।
नमस्तस्मै विशालाय शिवाय परमात्मने ॥2॥

ज्ञानं धनं सुखं सत्यं तपो दानमयाचितम्।
प्रसादे यस्य लभते मानवस्तं नमाम्यहम् ॥3॥

नमामि देवं जगदीशरूपं स्मरामि रम्यं च जगत्स्वरूपम्।
वदामि तद्-वाचक-शब्दवृन्दं महेश्वरं देवगणैरगम्यम् ॥4॥

शब्दार्थः

नमस्ते (नमः + ते)	-	नमस्कार
विश्वरूपाय	=	विश्वरूप (समस्त संसार ही जिसका रूप है वैसा)के लिए
प्राणिनाम्	=	प्राणियों के / की
पालकाय	=	पालन करने वाले के लिए
ते (तुभ्यम्)	=	आपके लिए
जन्म-स्थिति-विनाशाय	=	रचना, विद्यमानता तथा नाश के लिए
विश्ववन्द्याय	=	संसार के द्वारा वन्दनीय के लिए
बन्धवे	=	मित्र / संबंधी के लिए
प्रसादे	=	कृपा होने पर
यस्य	=	जिसका
सम्पत्तिः	=	धन
विपत्तिः	=	संकट
कोपने	=	क्रोध करने पर / में
तथा	=	और, उस प्रकार से
नमस्तस्मै (नमः+तस्मै)	=	उसको / उनको नमस्कार है
विशालाय	=	बड़े / विशाल को / के लिए
शिवाय	=	शिव के लिए/ मङ्गल के लिए
परमात्मने	=	परमात्मा के लिए

ानम् = ज्ञान, जानकारी

त्यम् = सत्य, सच

पः = तपस्या

ानम् = दान

ाचितम् = न माँगा गया, बिना माँगे

ाप्ते = प्राप्त करता है

ानवस्तम् (मानवः+तम्) = मानव / मनुष्य, (तम्-) उसको

ाम्यहम् (नमामि+अहम्) = नमस्कार करता हूँ, (अहम्-) मैं

ामि = नमस्कार करता हूँ

वम् = देवता को

गदीशरूपम् (जगत्+ईशरूपम्) = संसार के स्वामी रूप वाले (को)

मरामि = याद / स्मरण करता हूँ

म्यम् सुन्दर जगत्स्वरूपम् = जगत् (की रचना) के रूप वाले

ादामि = कहता / बोलता हूँ

द् वाचक-शब्दवृन्दम् = उस (देव) के बोधक शब्दसमूह को

हेश्वरम् = महान् ईश्वर को

वगणैरगम्यम् (देवगणैः+अगम्यम्) = देवसमूहों के द्वारा न प्राप्त करने योग्य

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः

ामस्ते = नमः + ते (विसर्गसन्धिः)

ामस्तस्मै = नमः + तस्मै (विसर्गसन्धिः)

मानवस्तम् - मानवः + तम् (विसर्गसन्धिः)

नमाम्यहम् = नमामि + अहम् (यण्सन्धिः)

जगदीशः - जगत् + ईशः (व्यञ्जनसन्धिः)

देवगणैरगम्यम् = देवगणैः + अगम्यम् (विसर्गसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

लभते - $\sqrt{\text{लभ्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

नमामि = $\sqrt{\text{नम्}}$, लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्

स्मरामि = $\sqrt{\text{स्मृ}}$, लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्

वदामि = $\sqrt{\text{वद्}}$, लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्

अगम्यम् = नञ् + $\sqrt{\text{गम्}}$ + यत्, नपुं, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. उच्चैः वदत -

(क)	नमामि	नमावः	नमामः
	वदामि	वदावः	वदामः
	स्मरामि	स्मरावः	स्मरामः
(ख)	पालकाय	पालकाभ्याम्	पालकेभ्यः
	विनाशाय	विनाशाभ्याम्	विनाशेभ्यः
	विशालाय	विशालाभ्याम्	विशालेभ्यः

2. श्लोकान् सस्वरं गायत ।

लिखित:

1. श्लोकांशान् लिखत -

(क) प्रसादे यस्य ..... विपत्तिः ..... तथा ।

..... विशालाय ..... परमात्मने ॥

(ख) नमामि देवं .....

.....तत्कार्यजगत्स्वरूपम् ।

..... तद् वाचक-शब्दवृन्दम्

महेश्वरं ..... ॥

2. उत्तराणि लिखत -

(क) शिवस्य प्रसादात् किम् मिलति ?

(ख) कस्य कोपने विपत्तिः लभ्यते ?

(ग) जगत् कीदृश्यम् अस्ति ?

(घ) संसारस्य विनाशं कः करोति ?

(ङ) प्राणिनां पालनं कः करोति ?

3. सुमेलितं कुरुत -

(क)	(ख)
सुखम्	सम्पत्तिः
सत्यम्	ग्रहणम्
विपत्तिः	कोपनम्
जन्म	दुःखम्
प्रसादः	मिथ्या
दानम्	विनाशः

6. रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क)	शिवाय ..... ।		नमः / नमामि
(ख)	..... नमः ।		गणेशं / गणेशाय
(ग)	..... नमः ।		सरस्वतीं / सरस्वत्यै
(घ)	जगदीशं ..... ।		नमामि / नमः
(ङ)	मातरं ..... ।		नमः / नमामि
(च)	..... स्मरामि ।		कृष्णं / कृष्णाय
(छ)	..... नमः ।		तस्मात् / तस्मै

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत -

यथा - यद्यपि = यदि + अपि

नमस्तस्यै = ... + ...

धर्मात्मा = ... + ...

गच्छाम्यहम् = ... + ...

जगदीश्वरः = ... + ...

नमस्कारः = ... + ...

गणेशः = ... + ...

सदैव = ... + ...

8. वाक्यानि रचयत -

गच्छामि - .....

यूयम् - .....

विद्यालयात् - .....

देवम् - .....

वृक्षेषु - .....

9. पाठभिन्नं श्लोकमेकं स्वस्मरणेन लिखत ।

10. संस्कृते अनुवादं कुरुत -

(क) वह पिता को प्रणाम करता है ।

(ख) वे दोनों धन प्राप्त करते हैं ।

(ग) वे सब सत्य बोलते हैं ।

(घ) तुम वेद पढ़ते हो ।

(ङ) देवता को (देवाय) नमस्कार है ।

(च) तुम दोनों विद्यालय जाते हो ।

(छ) तुमलोग कार्य करते हो ।

योग्यता-विस्तारः

किसी कार्य का आरम्भ स्तुति, प्रार्थना या वन्दना से किया जाता है । इसमें यह भावना होती है कि हमारा कार्य अच्छी तरह चलेगा और बिना विघ्न-बाधा के पूरा हो जायेगा । इसीलिए पाठशालाओं में भी शिक्षणकार्य का आरम्भ प्रार्थना से होता है । प्रार्थना आस्तिकता का संकेत देती है कि हम किसी दिव्य-शक्ति में विश्वास करते हैं । संस्कृत के सभी ग्रन्थ मंगलाचरण के रूप में प्रार्थना से ही आरम्भ होते हैं ।

प्रार्थना अपने आराध्यदेव या सबके आराध्य परम प्रभु की की जाती है । सर्वधर्मसमभाव की दृष्टि से परमेश्वर या परम प्रभु की वन्दना सर्वत्र वाञ्छनीय है क्योंकि उनमें किसी प्रकार का पक्षपात या वैषम्य नहीं है । वे ही जगत् के सृष्टिकर्ता, पालक तथा संहारक भी हैं । जगत् की सारी व्यवस्था का संचालन उन्हीं से होता है । उनकी प्रसन्नता में समस्त प्राणियों का कल्याण

निहित है और उनका कोप संकट लाता है । कोई अपने कर्तव्य से च्युत होता है तो वह परमात्म का कोपभाजन बनता है । ईश्वर की वन्दना उनके प्रति कृतज्ञता का निवेदन है । भारतवर्ष में वेद उपनिषद्, पुराण तथा अन्य सभी ग्रन्थ ईश-वन्दना से भरे हैं । पुराणों में विविध देवों के रूप में भी परमेश्वर की स्तुति है । ऋग्वेद में कहा गया है - **एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति** । अर्थात एक ही तत्त्व की स्तुति अनेक रूपों में होती है । हम जिस रूप में भी वन्दना कर रहे हों वह परमात्मा की ही वन्दना है -

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ।

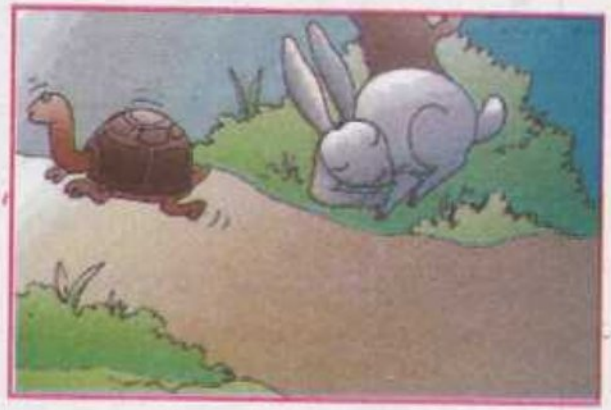
*****

द्वितीयः पाठः

कूर्मशशककथा

(लङ्लकार)

[इस पाठ में एक कछुए और एक खरहे की कथा है। दोनों मित्र थे तथा एक वन में सरोवर के निकट रहते थे। उनमें एक अन्य सरोवर के पास पहुँचने की प्रतिस्पर्धा हुई। खरहा तो अपनी तेज गति के अहंकार में कुछ दूर चलकर आराम करने लगा किंतु कछुआ धीमी गति से निरन्तर चलता रहा। उसने प्रतिस्पर्धा जीत ली। इस पाठ से शिक्षा मिलती है कि नियमित रूप से परिश्रम किया जाय तो मंद बुद्धि वाला भी जीवन में बहुत आगे निकल सकता है।]

चम्पारण्ये सरोवरे एकः कूर्मः निवसति स्म। तस्य मित्रता शशकेन अभवत्। तौ सर्वदा एकत्र स्थित्वा नानाः कथाः कथयतः। परस्परम् आलापेन तयोः मित्रता दृढा जाता। एकदा तौ विचारं कृतवन्तौ यत् वनस्य उपान्ते गन्तव्यम्। आवयोः मध्ये कः तत्र प्रथमं गच्छेत् ? कूर्मः अकथयत् - अहमेव तत्र प्रथमं गमिष्यामि। शशकः अहसत् - त्वं तु शनैः-शनैः चलसि। कथं तत्र प्रथमं गमिष्यसि ? अहमेव तत्र प्रथमं प्राप्स्यामि।

कूर्मः नियमस्य पालकः सदा परिश्रमी च आसीत्। सः शनैः-शनैः किन्तु निरन्तरं चलितः। शशकः दीर्घकालं मार्गे विरम्य पुनः तीव्रया गत्या अचलत्। यदा स वनस्य उपान्तं

प्राप्तवान् तदा अपश्यत् यत् कूर्मः पूर्वमेव तत्र अवस्थितः अस्ति । शशकः लज्जितः जातः । सत्यमुक्तम् - **निरन्तरं श्रमेण असम्भवम् अपि कार्यं सम्भवति** । क्व कूर्मस्य मन्थरगतिः, क्व शशकस्य तीव्रगतिः । किन्तु कूर्मः निरन्तरं कार्येण विजयी अभवत् ।

शब्दार्थाः

अरण्ये	=	जंगल में
सरोवरे	=	तालाब में
कूर्मः	=	कछुआ
निवसति स्म	=	रहता था / रहती थी
शशकः	=	खरगोश, खरहा
अभवत्	=	हुआ
तौ	=	वे दोनों
स्थित्वा	=	रह कर
कथयतः	=	दोनों कहते हैं
परस्परम्	=	आपस में
आलापेन	=	बातचीत के द्वारा
जाता	=	हुई
एकदा	=	एक बार
कृतवन्तौ	=	किया (द्वि०व०)
यत्	=	कि
उपान्ते	=	(दूसरे) छोर / किनारे पर

गन्तव्यम्	=	जाना चाहिए
आवयोः	=	हमदोनों के
कः	=	कौन
तत्र	=	वहाँ
गच्छेत्	=	पहुँचे, जाए
अकथयत्	=	कहा
अहमेव (अहम्+एव)	=	मैं ही
अहसत्	=	हँसा
तु	=	तो
शनैः-शनैः	=	धीरे-धीरे
कथम्	=	कैसे
गमिष्यसि	=	जाओगे
प्राप्स्यामि	=	प्राप्त करूँगा, पहुँचूँगा
पालकः	=	पालन करने वाला
निरन्तरम्	=	लगातार
चलितः	=	चल पड़ा
अवस्थितः	=	रुका हुआ/पहुँचा हुआ
श्रमेण	=	परिश्रम से
सम्भवति	=	संभव होता है
मन्थरगतिः	=	धीमी चाल वाला
क्व	=	कहाँ
कार्येण	=	काम से

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः

चम्पारण्ये = चम्पा + अरण्ये (दीर्घसन्धिः)

उपान्ते = उप + अन्ते (दीर्घसन्धिः)

चासीत् = च + आसीत् (दीर्घसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

स्थित्वा = $\sqrt{\text{स्था}}$ + क्त्वा

जातः = $\sqrt{\text{जन्}}$ + क्त

गन्तव्यम् = $\sqrt{\text{गम्}}$ + तव्यत्

विरम्य = वि + $\sqrt{\text{रम्}}$ + ल्यप्

अभवत् = $\sqrt{\text{भू}}$ लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कथयतः = $\sqrt{\text{कथ्}}$ + लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, द्विवचनम्

कृतवन्तौ = $\sqrt{\text{कृ}}$ + क्तवतु, द्विवचनम्

गच्छेत् = $\sqrt{\text{गम्}}$, विधिलिङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अकथयत् = $\sqrt{\text{कथ्}}$, लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यास:

मौखिक:

1. निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -

अरण्ये, कूर्मः, शशकः, परस्परम्, मन्थरगतिः, दीर्घकालम्, शनैः-शनैः, निरन्तरम्, एकदा ।

2. इमानि पदानि पठत -

अभवत्	अभवताम्	अभवन्
अपठत्	अपठताम्	अपठन्
गच्छेत्	गच्छेताम्	गच्छेयुः
वदेत्	वदेताम्	वदेयुः

लिखित:

3. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकवाक्येन लिखत -

(क) कस्मिन् अरण्ये एकः कूर्मः निवसति स्म ?

(ख) शशकः कस्य मित्रम् आसीत् ?

(ग) परस्परम् आलापेन तयोः मित्रता कीदृशी जाता ?

(घ) कः विजयी अभवत् ?

(ङ) कः शनैः शनैः चलति ?

(च) तीव्रया गत्या कः चलति ?

(छ) कूर्मः कीदृशः आसीत् ?

4. मञ्जूषायाः उचितपदानि चित्वा वाक्यानि पूरयत-

दृढा,	कूर्मः,	कार्यं,	परिश्रमी,	लज्जितः

(क) चम्पारण्ये सरोवरे एकः ..... निवसति स्म ।

(ख) परस्परम् आलापेन तयोः मित्रता ..... जाता ।

(ग) कूर्मः नियमस्य पालकः सदा ..... च आसीत् ।

(घ) शशकः ..... जातः ।

(ङ) निरन्तरं श्रमेण असम्भवम् अपि ..... सम्भवति ।

5. सुमेलनं कुरुत -

'अ'	'आ'
(क) शशकः	(i) मेहनत से
(ख) कूर्मः	(ii) बहुत समय तक
(ग) श्रमेण	(iii) तालाब
(घ) दीर्घकालम्	(iv) खरगोश
(ङ) अरण्ये	(v) कछुआ
(च) सरोवरः	(vi) जंगल में

6. निम्नलिखितानां पदानां बहुवचनं लिखत -

(क) गच्छति .....

(ख) करोति .....

(ग) पठति .....

(घ) पश्यामि .....

(ङ) गमिष्यामि .....

(च) चलसि .....

(छ) सम्भवति .....

7. क्त / क्त्वा प्रत्ययप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) √भू + क्त = ...

(ख) √स्था + क्त्वा = ...

(ग) √पू + क्त = ...

(घ) √पद् + क्त = ...

(ङ) √हस् + क्त्वा = ...

(च) √गम् + क्त्वा = ...

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत -

(क) मैं साइकिल से (द्विचक्रिकया) घर जाता हूँ।

(ख) हम दोनों धीरे-धीरे (शनैः शनैः) उद्यान में टहलते हैं। (अट् = टहलना)

(ग) हमलोग संस्कृत लिखते हैं।

(घ) खरगोश तेज दौड़ता है।

(ङ) कछुआ धीरे-धीरे चलता है।

(च) भारत में छह ऋतुएँ होती हैं।

(छ) वसन्त ऋतुओं का राजा है।

9. अधोलिखितानां पदानां प्रयोगेण वाक्यानि रचयत -

एकत्र, उपान्ते, तत्र, विरम्य, प्राप्स्यामि।

10. पदानि योजयित्वा लिखत -

(क) अहम् + एव = ...

(ख) असम्भवम् + अपि = ...

(ग) पूर्वम् + एव = ...

(घ) सत्यम् + उक्तम् = ...

(ङ) अहम् + अस्मि = ...

11. अधोलिखितवाक्येषु 'सत्यम्' 'असत्यम्' वा लिखत -

(क) सरोवरे शशकः निवसति । ( )

(ख) परस्परम् आलापेन तयोः मित्रता जाता । ( )

(ग) कूर्मः मार्गे विरम्य चलितः । ( )

(घ) शशकः तीव्रया गत्या अचलत् । ( )

(ङ) शशकः निरन्तरं श्रमेण विजयी अभवत् । ( )

योग्यता-विस्तारः

संस्कृत भाषा में पशु-पक्षियों की कथाएँ नीतिकथा (Fable) के रूप में प्राचीन भारत तथा पाश्चात्य देशों में भी प्रचलित थीं । इन मानवेतर प्राणियों को पात्र बनाकर नीतिकथाओं में मनुष्यों को उपदेश दिया जाता है । संस्कृत में पञ्चतन्त्र ऐसी कथाओं का बहुत बड़ा संकलन है । बच्चों के लिए ये कथाएँ मनोरंजन का तो साधन हैं ही, इनसे जीवन में काम देने वाले उपदेश भी मिलते हैं.। उपर्युक्त कथा में कूर्म निरन्तर परिश्रम करके सफल होता है जबकि शशक अपनी तीव्र गति पर अहंकार रखने तथा आलस्य के कारण सफल नहीं होता । छात्रों को भी इससे निरन्तर परिश्रम करने का उपदेश मिलता है । अत्यंत साधारण छात्र भी दृढ़ संकल्प करें और सही दिशा में निरन्तर परिश्रम करते रहें तो उनका लक्ष्य दूर नहीं रह सकता ।

*****

तृतीयः पाठः

ऋतुपरिचयः

(विशेष्य-विशेषण-सम्बन्ध)

[यद्यपि व्यवहार में शीतकाल, ग्रीष्मकाल तथा वर्षाकाल - ये तीन ही वर्ष में मुख्य ऋतुएँ हैं किंतु सूक्ष्म दृष्टि से विचार करने पर प्राचीन काल से भारत में छह ऋतुओं को मानने की परम्परा आ रही है। संसार में कहीं भी ये छह ऋतुएँ नहीं होती। भारत का प्राकृतिक सौन्दर्य इन छहों ऋतुओं का स्पष्ट भेद कर देता है। प्रस्तुत पाठ में इन ऋतुओं का संक्षिप्त परिचय दिया गया है।]

अस्माकं देशे षट् ऋतवः भवन्ति - वसन्तः, ग्रीष्मः, वर्षाः, शरद्, हेमन्तः, शिशिरं च। सन्ते सर्वेषु पादपेषु नवानि किसलयानि पुष्पाणि च भवन्ति। सर्वत्र शोभनः समयः नातिशीतः ातितापः भवति। कोकिलानां मधुरः स्वरः राजते। ग्रीष्मे सूर्यस्य तापः प्रखरः भवति। जलाशयाः ायेण जलशून्याः भवन्ति। सर्वे जीवाः छायाम् इच्छन्ति। विद्यालयेषु ग्रीष्मे अवकाशः भवति।

वर्षाकाले आकाशः मेघयुक्तः भवति। यदा-कदा वृष्टिरपि भवति। सम्पूर्णा पृथ्वी जलेन ाप्यति। कृषिः सर्वत्र शोभते। यदा अतिवृष्टिः भवति तदा नदीषु जलप्लावनं जायते। जनाः ाष्टम् अनुभवन्ति। मार्गाः अपि विच्छिन्नाः भवन्ति। शरत्काले पुनः शोभनः समयः आगच्छति। दीषु जलाशयेषु च जलं स्वच्छं भवति। अस्मिन् समये एव दुर्गापूजा, दीपावली च प्रसिद्धौ उत्सवौ क्तः।

हेमन्ते शीतस्य आरम्भः भवति । सूर्यस्य किरणाः रोचन्ते । धान्यं क्षेत्रेषु पक्वं भवति । कृषकाः तेन प्रसन्नाः भवन्ति । शिशिरे शीतस्य आधिक्यं भवति । सूर्यस्य किरणाः अपि यदा-कदा तुषारैः लुप्ताः भवन्ति । निर्धनाः जनाः शीतेन पीडाम् अनुभवन्ति । यत्र-तत्र अग्निः प्रज्वालितः सेवितश्च भवति । सर्वेषु ऋतुषु वसन्तः राजा कथ्यते ।

ग्रीष्मो वर्षाः शरच्चैव हेमन्तो शिशिरं तथा ।
तेषु सर्वेषु राजायं वसन्तो मोददायकः ॥

शब्दार्थाः

अस्माकम्	=	हमलोगों का / हमारा, हमारे
देशे	=	देश में
सर्वेषु	=	सब में
पादपेषु	=	पौधों / वृक्षों में
नवानि किसलयानि	=	नये पत्ते
पुष्पाणि	=	फूल (बहुवचन)
सर्वत्र	=	सभी जगह
नातिशीतः	=	न अधिक ठंढ
नातितापः	=	न अधिक गर्मी
कोकिलानाम्	=	कोयलों का
राजते	=	शोभता है
सूर्यस्य	=	सूर्य का

खरः	=	तेज
लाशयाः	=	जलाशय / तालाब
ायेण	=	प्रायः / बहुधा / लगभग
लशून्याः	=	जलरहित
ीवाः	=	जीव (बहुवचन)
ायाम्	=	छाया (को)
द्यालयेषु	=	विद्यालयों में
र्षाकाले	=	वर्षा के समय (में)
दा-कदा	=	कभी-कभी
प्यति	=	तृप्त होता है / संतुष्ट होता है
तिवृष्टिः	=	अधिक वर्षा
ा	=	तब
ीषु	=	नदियों में
ल्लावनम्	=	बाढ़
ायते	=	हो जाता है
नुभवन्ति	=	अनुभव करते हैं
च्छिन्नाः	=	टूट जाते हैं
रत्काले	=	शरद् ऋतु में
स्मिन्	=	इसमें

रोचन्ते	-	अच्छे लगते हैं । (बहुवचन)
धान्यम्	-	धान / अन्न
क्षेत्रेषु	=	खेतों में
पक्वम्	-	पका हुआ
कृषकाः	=	किसान (बहुवचन)
तेन	=	उससे
आधिक्यम्	=	अधिकता
तुषारैः	-	ओस के कणों से (बहुवचन)
पीडाम्	=	कष्ट (को)
सेवितः	=	सेवन किया गया
कथ्यते	-	कहा जाता है (कर्मवाच्य)
मोददायकः	-	आनन्द देने वाला

व्याकरणम्

संस्कृत में विशेष्य और विशेषण एक ही रूप के होते हैं । जो विभक्ति, लिङ्ग तथा वचन विशेष्य में होते हैं वे ही विशेषण में लगाये जाते हैं । इस पाठ में इन अभिव्यक्तियों को देखें-

सर्वेषु पादपेषु	सम्पूर्णा पृथ्वी
नवानि किसलयानि	मार्गाः विच्छिन्नाः
शोभनः समयः	जलं स्वच्छम्
मधुरः स्वरः	प्रसिद्धौ उत्सवौ

प्रखरः तापः — धान्यं पक्वम्

जलशून्याः जलाशयाः — किरणाः लुप्ताः

मेघयुक्तः आकाशः — निर्धनाः जनाः

वसन्तः मोददायकः

सन्धि-विच्छेदः

नाति = न + अति (दीर्घसन्धिः, स्वरसन्धिः)

वृष्टिरपि = वृष्टिः + अपि (विसर्गसन्धिः)

सेवितश्च = सेवितः + च (विसर्गसन्धिः)

शरच्चैव = शरत् + च + एव (व्यञ्जनसन्धिः, वृद्धिसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

इच्छन्ति = $\sqrt{इष्}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

तृप्यति = $\sqrt{तृप्}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अनुभवन्ति = अनु + $\sqrt{भू}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

रोचन्ते = $\sqrt{रुच्}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

जायते = $\sqrt{जन्}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

शोभते = $\sqrt{शुभ्}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

आगच्छति = आ + $\sqrt{गम्}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कथ्यते = $\sqrt{कथ्}$ + यक् (कर्मवाच्यम्), लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

विच्छिन्नाः = वि + $\sqrt{छिद्}$ + क्त, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -

अस्माकम्, इच्छन्ति, वृष्टिरपि, तृप्यति, जलप्लावनम्, शरत्काले, तुषारै प्रज्वालितः, सेवितश्च, ऋतुषु ।

2. अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -

किसलयानि, पादपः, प्रायेण, विच्छिन्नाः, सर्वत्र, यदा-कदा, पक्वम्, तुषारैः, रोचन्ते ।

3. निम्नलिखितानां पदानां बहुवचनं वदत -

इच्छति, पठसि, गच्छामि, भवति, तृप्यति, आगच्छति, बालकः, फलम्

लिखितः

4. कोष्ठात् शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) अस्माकं देशे ..... ऋतवः भवन्ति । (पञ्च / षड्)

(ख) शिशिरे ..... आधिक्यं भवति । (तापस्य / शीतस्य)

(ग) सर्वेषु ऋतुषु राजा ..... भवति । (वसन्तः / ग्रीष्मः)

(घ) ..... स्वरः मधुरः भवति । (कोकिलस्य / काकस्य)

(ङ) हेमन्ते ..... आरम्भः भवति । (शीतस्य / तापस्य)

5. सुमेलनं कुरुत -

'अ'	'आ'
(क) कोकिलः	(i) जलप्लावनम्
(ख) वर्षाः	(ii) वसन्तः
(ग) ऋतुराजः	(iii) मधुरः स्वरः
(घ) षट्	(iv) प्रज्वालितः
(ङ) अग्निः	(v) ऋतवः

6. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं पूर्णवाक्येन लिखत -

(क) अस्माकं देशे कति ऋतवः भवन्ति ?

(ख) कदा सूर्यस्य तापः प्रखरः भवति ?

(ग) विद्यालयेषु अवकाशः कदा भवति ?

(घ) सम्पूर्णा पृथ्वी केन तृप्यति ?

(ङ) शीतस्य आरम्भः कदा भवति ?

7. उदाहरणानुसारं लिखत -

यथा - एकवचनम्	बहुवचनम्
भवति	भवन्ति
(क) आगच्छति	.....
(ख) इच्छति	.....
(ग) तृप्यति	.....
(घ) वदसि	.....
(ङ) ददामि	.....
(च) करोषि	.....
(छ) गच्छामि	.....
(ज) कथ्यते	.....

8. लिखत 'आम्' (हाँ) अथवा 'न' (नहीं)।

		उत्तरम्
यथा - अस्माकं देशे षट् ऋतवः भवन्ति	-	आम्।
(क) विद्यालयेषु हेमन्ते अवकाशः भवति	-	.....
(ख) वसन्ते शीतस्य आरम्भः भवति	-	.....

(ग) शिशिरे शीतस्य आरम्भः भवति - .....

(घ) ग्रीष्मे जलाशयाः प्रायेण जलपूर्णाः **भवन्ति** - .....

(ङ) **निर्धनाः जनाः शीतेन** पीडाम् अनुभवन्ति - .....

9. उदाहरणानुसारेण मध्यमपुरुषरूपाणि लिखत -

यथा - पठति - पठसि ।

(क) गच्छति - ..... ।

(ख) पठिष्यति - ..... ।

(ग) **कथयति** - ..... ।

(घ) **गच्छतः** - ..... ।

(ङ) **पठन्ति** - ..... ।

10. उदाहरणानुसारेण विभक्तिनिर्णयं कुरुत -

यथा - बालकेन - तृतीया विभक्तिः

(क) बालकाय - ..... ।

(ख) नदीनाम् - ..... ।

(ग) गृहेषु - ..... ।

(घ) वृक्षैः - ..... ।

(ङ) लतया - ..... ।

11. उदाहरणानुसारेण वचननिर्णयं कुरुत -

यथा - नद्यौ - द्विवचनम् ।

(क) **लताः** - .....

(ख) **लताभिः** - .....

(ग) बालकेषु - .....

(घ) भवनात् - .....

(ङ) पुरुषः - .....

योग्यता-विस्तार:

एक वर्ष में छह ऋतुएँ होती हैं । एक-एक ऋतु में दो मास माने जाते हैं । वसन्त ऋतु चैत्र और वैशाख मासों में होती है । इसका स्वागत चैत्र के प्रथम दिवस को वसन्तोत्सव मनाकर किया जाता है । ज्येष्ठ और आषाढ़ मास को ग्रीष्म कहते हैं । सूर्य का ताप इन मासों में बहुत अधिक रहता है । श्रावण तथा भाद्रपद (भादो) मासों को वर्षा ऋतु कहते हैं । इनमें खूब वृष्टि होती है । आश्विन और कार्तिक मास शरद् ऋतु के होते हैं । धान के पौधे इन मासों में फल से भर जाते हैं और पकने लगते हैं । अग्रहायण (अगहन, मार्गशीर्ष) तथा पौष मास हेमन्त ऋतु के हैं । इसमें शीत का प्रकोप बढ़ने लगता है । माघ और फाल्गुन को शिशिर ऋतु कहते हैं । इनमें ओस, कुहासा आदि की वृद्धि रहती है । इस प्रकार ऋतुओं का चक्र चलता है ।

संस्कृत के कवियों ने काव्यों में सभी ऋतुओं का वर्णन किया है । कालिदास का ऋतुसंहार काव्य ग्रीष्म से आरम्भ करके वसन्त तक का वर्णन देता है । इसमें छह सर्ग (खण्ड) हैं । कुल श्लोकों की संख्या 144 है ।

*****

चतुर्थः पाठः

स्वतन्त्रता-दिवसः

(लोट् तथा लृट्लकार)

[शताब्दियों की राजनीतिक दासता से मुक्त होकर हमारा देश 15 अगस्त 1947 के दिन स्वतंत्र हुआ। इस दिवस का महत्त्व भारतवर्ष के लिए बहुत अधिक है। यह एक राष्ट्रीय दिवस के रूप में अपने देश तथा विदेशों में भी मनाया जाता है। इस दिवस के महत्त्व पर प्रस्तुत पाठ में एक संक्षिप्त वार्तालाप है।]

कुन्तलः : मित्र ! त्वम् इदानीमपि न प्रस्तुतः ? कदा विद्यालयं चलिष्यसि ?

रहीमः : ननु, शीघ्रम् आगच्छामि। आवां सहैव विद्यालयं गमिष्यावः।

कुन्तलः : चल, चल शीघ्रम्। विद्यालये स्वतन्त्रतादिवसस्य भव्यः समारोहः अस्ति। तत्र ध्वजस्य उत्तोलनाय मन्त्री आगमिष्यति।

(उभौ गच्छतः)

रहीम : पश्य, पश्य कुन्तल ! अयं जोसफः आगच्छति। स विद्यालयं गन्तुं धावति। (जोसफं प्रति) मा मा मित्र ! मा धाव। वयं सहैव चलिष्यामः।

(सर्वे विद्यालयं प्राप्ताः)

शीला : स्वागतं, स्वागतम् । आगच्छत । ध्वजस्य उत्तोलनस्थले सर्वे आचार्याः प्रधानाचार्यश्च वर्तन्ते । मन्त्री महोदयः अपि शीघ्रमागमिष्यति। चलत। स्व-स्थाने अवस्थिताः भवत । (मन्त्री ध्वजोत्तोलनं करोति, ततः स्वतन्त्रतादिवसस्य महत्त्वं बोधयति ।)

मन्त्री : अस्य विद्यालयस्य मान्याः प्रधानाचार्याः, अन्ये प्रतिष्ठिताः आचार्याः, प्रियाः छात्राः ! नूनं स्वतन्त्रतादिवसस्य शुभः अवसरः प्रतिवर्षम् आयाति, अस्माकं देशस्य पूर्वपुरुषाणां बलिदानं बोधयति ।

अस्माकं देशस्य एकैकः जनः अद्य प्रमुदितः । अधुना वयं सर्वथा स्वतन्त्राः । किन्तु संयमः अस्माकं धनं वर्तते । शास्त्राणि कथयन्ति **"आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।"**

अतः तदेव कार्यं करणीयं येन सर्वे जनाः प्रमुदिताः भवन्तु न कस्यापि कुत्रापि कष्टं भवेत्। अत्र जीवनस्य समरसता अपेक्षिता । सर्वे समानाः सन्ति । न कुत्रापि विषमता भवेत् । धर्मः, जातिः, वर्गः, प्रान्तः, वेश-भूषा, आहारः कामं पृथक् भवेत् किन्तु सर्वे अस्यैव देशस्य स्वतन्त्राः नागरिकाः। अतः कथमपि विषमः व्यवहारः न करणीयः । तदैव स्वतन्त्रतायाः वास्तविकं महत्त्वं भविष्यति ।

जयतु भारतम्, जयन्तु भारतीयाः ।

(इति कथयित्वा मन्त्री महोदयः नमस्कारं करोति । मधुरान्नं गृहीत्वा सर्वे गृहं गच्छन्ति ।)

शब्दार्थः

इदानीमपि (इदानीम् + अपि) = इस समय भी, अबतक भी

ननु = ठीक है, अच्छी बात है

शीघ्रम् = जल्दी

आगच्छामि = आता/आती हूँ

सहैव (सह + एव) = साथ ही

गमिष्यावः	=	(हम दोनों) जाएँगे
चल	=	चलो
विद्यालये	=	विद्यालय में
भव्यः	=	बड़ा, अच्छा
ध्वजस्य	=	झण्डे के
उत्तोलनाय	=	उत्तोलन/फहराने के लिए
आगच्छति	=	आता/आती है
उभौ	=	दोनों
गच्छतः	=	(दोनों) जाते हैं
पश्य	=	देखो
गन्तुम्	=	जाने के लिए
धावति	=	दौड़ता/दौड़ती है
प्रति	=	की ओर
मा	=	मत/नहीं
धाव	=	दौड़ो
चलिष्यामः	=	(हमलोग) चलेंगे
आचार्याः (बहुवचन)	=	आचार्य/शिक्षक
प्रधानाचार्यश्च (प्रधान+आचार्यः+च)	=	और प्रधानाचार्य/हेडमास्टर
वर्तन्ते	=	हैं

शीघ्रमागमिष्यति (शीघ्रम्+आगमिष्यति) = जल्दी आएगा/आएगी

चलत = (तुमलोग) चलो

स्व = अपना/अपने

स्थाने = स्थान/जगह पर

अवस्थिता = खड़े, खड़ी

भवत = हो जाओ

करोति = करता/करती है

ततः = उसके बाद, वहाँ से

स्वतन्त्रतादिवसस्य = आजादी के दिन का/की

बोधयति = बतलाता/बतलाती है

अस्य = इसका

विद्यालयस्य = विद्यालय का/की

मान्याः = मान्यवर/गणमान्य लोग

अन्ये = दूसरे

प्रतिष्ठिताः = सम्मानित / आदरणीय

नूनम् = निश्चित रूप से

शुभः = पवित्र, शुभ, अच्छा

प्रतिवर्षम् = हर साल, प्रत्येक वर्ष

आयाति = आता / आती है

अस्माकम्	=	हमलोगों का
बलिदानम्	=	त्याग
एकैकः (एक+एकः)	=	एक-एक, हरेक
अद्य	=	आज
प्रमुदितः	=	प्रसन्न हुआ, बहुत खुश
अधुना	=	इस समय
सर्वथा	=	पूरी तरह से
शास्त्राणि	=	ग्रन्थों में, पुस्तकें
कथयन्ति	=	कहते / कहती हैं
आत्मनः	=	अपने / अपनी
प्रतिकूलानि	=	विपरीत / अच्छा न लगनेवाले
परेषाम्	=	दूसरों का / के लिए
समाचरेत् (सम्+आचरेत्)	=	आचरण / व्यवहार करना चाहिए
तदेव (तत्+एव)	=	वही
येन	=	जिससे
स्यन्तु	=	हों
कस्यापि (कस्य+अपि)	=	किसी का भी
कुत्रापि (कुत्र+अपि)	=	कहीं भी
अपेक्षिता	=	अपेक्षित / वाञ्छित हैं
विषमता	=	विभिन्नता / असमानता

भवेत्	=	हो
कामम्	=	भले ही
कथमपि (कथम्+अपि)	=	कैसे भी, किसी रूप में
करणीयः	=	करना चाहिए
तदैव (तदा+एव)	=	तभी
जयतु	=	(उसकी) जय हो
इति	=	ऐसा
कथयित्वा	=	कहकर
मधुरान्नम् (मधुर+अन्नम्)	=	मीठा अन्न, मिठाई
गृहीत्वा	=	लेकर, ग्रहण करके

व्याकरणम्

लोट्लकारः (Imperative Mood) :- संस्कृत में अनुज्ञा की दशा (Mood) बताने के लिए लोट्लकार का प्रयोग होता है जैसे - स पठतु = वह पढ़े । त्वं पठ = तुम पढ़ो । अहं पठानि = मैं पढ़ूँ। यूयं लिखत = तुम सब लिखो । बालकाः धावन्तु = लड़के दौड़ें । वयं वदेम = हम बोलें। इस पाठ में चल, पश्य, धाव, चलत, भवत, भवन्तु इत्यादि में लोट्लकार के प्रयोग हैं ।

लृट्लकारः (Future Tense) :- भविष्यत् काल का बोध कराने के लिए धातु से लृट्लकार का प्रयोग होता है । इसमें लट् जैसे ही रूप होते हैं, केवल धातु के बाद 'स्य' या 'इष्य' लगाया जाता है । जैसे - गमिष्यति, गमिष्यसि, गमिष्यामि । आगमिष्यसि, चलिष्यसि, पठिष्यामः इत्यादि। कुछ धातुओं के लृट् रूप हैं - वद् - वदिष्यति, दा-दास्यति, वस्- वत्स्यति, दृश्-द्रक्ष्यति, वह्-वक्ष्यति। प्रथमपुरुष एकवचन का रूप जान लेने से शेष रूप लट् के समान बना लें ।

सन्धि-विच्छेदः -

सहैव = सह + एव (वृद्धिसन्धिः)

प्रधानाचार्यश्च = प्रधान + आचार्यः + च (दीर्घसन्धिः, विसर्गसन्धिः)

ध्वजोत्तोलनम् = ध्वज + उत्तोलनम् (गुणसन्धिः)

एकैकः = एक + एकः (वृद्धिसन्धिः)

तदेव = तत् + एव (व्यञ्जनसन्धिः)

कस्यापि = कस्य + अपि (दीर्घसन्धिः)

कुत्रापि = कुत्र + अपि (दीर्घसन्धिः)

अस्यैव = अस्य + एव (वृद्धिसन्धिः)

तदैव = तदा + एव (वृद्धिसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

आगच्छामि = आ+ √गम्, लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्

गमिष्यावः = √गम् , लृट्लकारः, उत्तमपुरुषः, द्विवचनम्

गन्तुम् = √गम् + तुमुन्

धावति = √धाव्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

चलिष्यामः = √चल् , लृट्लकारः, उत्तमपुरुषः, बहुवचनम्

वर्तन्ते = √वृत्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

बोधयति = √बुध् + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

आयाति = आ + √या, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

रमुदितः = प्र + √मुद् + क्त, पुल्लिङ्गम्, एकवचनम्

कथयन्ति = √कथ् + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

समाचरेत् = सम् + आ + √चर् , विधिलिङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

करणीयम् = √कृ + अनीयर्, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्

स्वेत् = √भू , विधिलिङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

त्वयतु = √धि , लोट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कथयित्वा = √कथ् + क्त्वा

अभ्यासः

मौखिकः

- अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -

इदानीमपि, प्रस्तुतः, गमिष्यावः, ध्वजस्य, उत्तोलनाय, चलिष्यामः, प्रधानाचार्यः, शीघ्रमागमिष्यति, प्रतिवर्षम्, पूर्वपुरुषाणाम् ।

- निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -

आवाम्, गमिष्यावः, उत्तोलनाय, उभौ, मा, बोधयति, प्रतिष्ठितः, अस्माकम्, अद्य, आत्मनः, प्रतिकूलानि, परेषाम्, समाचरेत्, अपेक्षितः, कथयित्वा, गृहीत्वा ।

- निम्नलिखितानां धातुरूपाणां पाठं कुरुत -

आगच्छति	आगच्छतः	आगच्छन्ति
आगच्छसि	आगच्छथः	आगच्छथ
आगच्छामि	आगच्छावः	आगच्छामः

4. स्वतन्त्रतादिवसस्य विषये हिन्दीभाषायां पञ्च वाक्यानि वदत ।

लिखितः

5. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं पूर्णवाक्येन लिखत -

(क) स्वतन्त्रतादिवसः कदा आयोजितः ?

(ख) अस्मिन् पाठे कः प्रथमः वक्ता ?

(ग) ध्वजोत्तोलनाय कः आगच्छति ?

(घ) अस्माभिः कीदृशः व्यवहारः न करणीयः ?

(ङ) 'जयतु भारतम्, जयन्तु भारतीयाः' इति कथयित्वा मन्त्री महोदयः किं करोति ?

6. सुमेलनं कुरुत -

(क) स्वतन्त्रतादिवसः	-	(i)	वह
(ख) अहम्	-	(ii)	यह
(ग) आवाम्	-	(iii)	हमलोग
(घ) वयम्	-	(iv)	हमदोनों
(ङ) अयम्	-	(v)	मैं
(च) सः	-	(vi)	15 अगस्त 1947

7. कोष्ठात् पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) आवां सहैव विद्यालयं ..... । (गमिष्यामः / गमिष्यावः)

(ख) ध्वजस्य उत्तोलनाय ..... आगच्छति । (मन्त्री / प्रधानमन्त्री)

(ग) स्वतन्त्रतादिवसस्य शुभः अवसरः ..... आयाति । (प्रतिवर्षम् / प्रतिमासम्)

(घ) अधुना वयं सर्वथा ..... । (स्वतन्त्राः / परतन्त्राः)

(ङ) तदेव कार्यं करणीयं येन सर्वे जनाः ..... भवन्तु । (प्रमुदिताः / खिन्नाः)

अधोलिखितवाक्येषु 'सत्यम्' 'असत्यम्' वा लिखत -

(क) विद्यालये स्वतन्त्रतादिवसस्य भव्यः समारोहः अस्ति । .....

(ख) विद्यालये ध्वजस्य उत्तोलनाय मुख्यमन्त्री आगच्छति । .....

(ग) स्वतन्त्रतादिवसः अस्माकं देशस्य पूर्वपुरुषाणां बलिदानं बोधयति काम्

.....

(घ) अधुना वयं सर्वथा स्वतन्त्राः । .....

(ङ) "आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।" .....

शब्दान् दृष्ट्वा लिखत -

गमिष्यावः, शीघ्रम्, प्रधानाचार्यः, ध्वजोत्तोलनम्, महत्त्वम्, पूर्वपुरुषाणाम्, शास्त्राणि, प्रमुदिताः, अपेक्षिता, व्यवहारः, स्वतन्त्रतायाः, मधुरान्नम्

मन्त्री महोदय स्वतन्त्रता दिवस के विषय में जो कुछ कहते हैं उससे क्या शिक्षा मिलती है?

निम्नलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धि-विच्छेदं वा कुरुत-

सहैव =

ध्वज + उत्तोलनम् =

प्रधानाचार्यः =

एक + एकः =

तदेव =

तदा + एव =

कुत्रापि =

कस्य + अपि =

योग्यता-विस्तार:

संसार में जितने भी राज्य पहले पराधीन रहे हैं उन्हें स्वाधीनता मिलने पर उनके निवासिय को बड़ी प्रसन्नता होती है। स्वतंत्रता प्राप्त करने पर वहाँ के निवासियों को ही अपने शासन व अधिकार मिल जाता है। राज्य के सारे संसाधन स्वतंत्र होकर राज्य के निवासियों के हित में लगा जाते हैं। इसलिए प्रत्येक राज्य के लिये स्वतन्त्रता दिवस का महत्त्व है। जिस दिन उसे स्वतंत्र मिली उसे प्रतिवर्ष समारोहपूर्वक वह राज्य मनाता है। इसलिए स्वतंत्रता दिवस का महत्त्व है भारतवर्ष में दो राष्ट्रीय पर्व मनाए जाते हैं।

1. 15 अगस्त 1947 ई० को भारत को ब्रिटिश राज्य से मुक्ति मिली। इस दिन भारत व राजधानी दिल्ली में लाल किले के ऊपर प्रधानमंत्री ध्वजोत्तोलन करते हैं तथा सरकार व गतिविधियों और उपलब्धियों पर व्याख्यान देते हैं। अन्य राज्यों में वहाँ के मुख्यमंत्री तथ शैक्षणिक संस्थाओं में कोई गणमान्य व्यक्ति झण्डा फहराते हैं और स्वाधीनता का महत्त बतलाते हैं।

2. 26 जनवरी 1950 ई० को भारत का संविधान लागू हुआ था। अत: प्रतिवर्ष इस दिन व गणतन्त्र दिवस के रूप में आयोजित किया जाता है। राजधानी दिल्ली में इस दिन भार के राष्ट्रपति राष्ट्रध्वज की वन्दना करते हैं तथा तीनों सेनाओं (स्थल, जल, वायु) की परे की सलामी लेते हैं। इसके अतिरिक्त देश के विभिन्न राज्यों की झाँकियाँ भी निकाल जाती हैं। इसी प्रकार विभिन्न राज्यों की राजधानियों में वहाँ के राज्यपाल इसी प्रकार प परेड की सलामी लेते हैं तथा विभिन्न राजकीय विभागों की झाँकियाँ भी प्रदर्शित व जाती हैं। ये दोनों हमारे आदरणीय राष्ट्रीय पर्व हैं। प्रत्येक नागरिक को इनका सम्मा करना चाहिए तथा राष्ट्रीय ध्वज के प्रति आदर और श्रद्धा रखनी चाहिए।

स्वतन्त्रता पर हिन्दी-चलचित्र

भारतीय स्वतन्त्रता के विभिन्न पक्षों को मनोरंजक और रोमांचक रूप से प्रस्तुत करने वाले चलचित्र इस अवसर पर दूरदर्शन से प्रसारित किये जाते हैं। विद्यालयों में भी ऐसे चलचित्र दिखाये जाते हैं। फिल्म-निर्माताओं ने बड़े परिश्रम से अनेक फिल्मों का निर्माण समय-समय पर किया है। उन्हें भारतीय सिनेमा-प्रेमियों से प्रशंसा भी मिली है। कुछ फिल्में इस प्रकार हैं - जागृति, शहीद, नया दौर, उपकार, गांधी, क्रान्ति, द लीजेंड ऑफ भगत सिंह इत्यादि। इनमें से कुछ फिल्मों को छात्रों ने देखा होगा। अपने स्मरण से देखी हुई फिल्म का कथानक छात्र लिख सकते हैं। उसके गुण-दोष पर वे अपने विचार प्रकट करें।

*****

राष्ट्रीय तंबाकू नियंत्रण कार्यक्रम

i) सभी तंबाकू उत्पाद हानिकारक हैं।
ii) कोई भी तंबाकू उत्पाद किसी भी मात्रा में सुरक्षित नहीं है।
iii) बीड़ी उतनी ही हानिकारक है जितनी की सिगरेट।
iv) सेकेंड हैंड धूम्रपान भी जानलेवा होता है।
v) तंबाकू चबाने से मुँह के कैंसर सहित कई रोग हो सकते हैं।

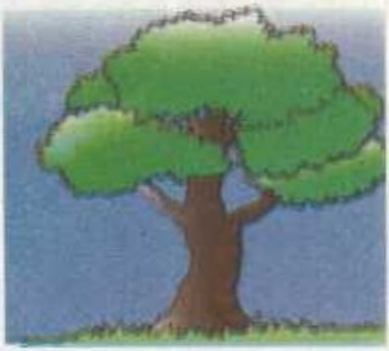
पञ्चमः पाठः

प्रहेलिकाः

(सन्धि)

[सभी भाषाओं में बौद्धिक विकास के लिए पहेलियों की परम्परा रही है। संस्कृत में भी अनेक पहेलियाँ प्राचीन काल से प्रचलित रही हैं और आज भी जोड़ी जा रही हैं। इनसे श्रोताओं का बौद्धिक व्यायाम होता है। पत्र-पत्रिकाओं में भी नई-नई पहेलियाँ दी जाती हैं। प्रस्तुत पाठ में ऐसी पाँच पहेलियाँ पद्य-बद्ध रूप में दी गयी हैं जिनसे पाठकों का मनोरंजन होगा।]

अपदो दूरगामी च
साक्षरो न च पण्डितः।
अमुखः स्फुटवक्ता च
यो जानाति स पण्डितः ॥1॥

न तस्यादिः न तस्यान्तः
मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
ममाप्यस्ति तवाप्यस्ति
यदि जानासि तद् वद ॥2॥

नान्नं फलं वा खादामि
न पिबामि जलं क्वचित् ।
चलामि दिवसे रात्रौ
समयं बोधयामि च ।।3।।
मुखं कृष्णं वपुः क्षीणं
मञ्जूषायां च संवृतम् ।
घर्षणं मे दहत्याशु
रसवत्यां वसाम्यहम् ।।4।।
तिष्ठामि पादेन बको न पङ्गुः
दाता फलानां न कृतिर्न यत्नः ।
मौनेन जीवामि मुनिर्न मूकः
सेव्योऽस्मि कोऽहं नृपतिर्न देवः ।।5।।

शब्दार्थाः

अपदः	=	बिना पैर वाला
दूरगामी	=	दूर जाने वाला
पण्डितः	=	विद्वान्
साक्षरः	=	अक्षरयुक्त, पढ़ा हुआ
अमुखः	=	बिना मुख वाला
स्फुटवक्ता	=	स्पष्ट बोलने वाला
यः	=	जो
जानाति	=	जानता है
तस्यादिः (तस्य+आदिः)	=	उसका आरंभ
तस्यान्तः (तस्य+अन्तः)	=	उसका अंत

मध्ये	=	बीच में
ममाप्यस्ति (मम+अपि+अस्ति)	=	मुझे भी है
तवाप्यस्ति	=	तुम्हें भी है
वद	=	कहो, बोलो
नान्नम् (न+अन्नम्)	=	अन्न नहीं
क्वचित्	=	कहीं
चलामि	=	चलता हूँ
दिवसे	=	दिन में
रात्रौ	=	रात में
बोधयामि	=	बतलाता हूँ
कृष्णम्	=	काला
वपुः	=	शरीर
क्षीणम्	=	दुबला-पतला
मञ्जूषायाम्	=	पेटिका में, पेटी में
संवृतम्	=	ढँका हुआ, बंद
घर्षणम्	=	रगड़ना
दहत्याशु (दहति+आशु)	=	शीघ्र जलता है
आशु	=	शीघ्र
रसवत्याम् (रसवती, सप्तमी)	=	रसोई में
वसाम्यहम् (वसामि+अहम्)	=	रहता / रहती हूँ
तिष्ठामि	=	ठहरता / ठहरती हूँ
पादेन	=	एक पैर से

बकः	=	बगुला
पङ्गुः	=	लँगड़ा
दाता	=	दानी
फलानाम्	=	फलों का
कृतिः	=	कर्म
यत्नः	=	परिश्रम
मौनेन	=	चुप रहने से
जीवामि	=	जीता / जीती हूँ
मूकः	=	गूँगा
सेव्योऽस्मि (सेव्यः+अस्मि)	=	सेवन करने योग्य हूँ
कोऽहम् (कः+अहम्)	=	मैं कौन हूँ
नृपतिः	=	राजा
देवः	=	देवता

(प्रहेलिका-संङ्केताः - पत्रपुटम्, नयनम्, घटिका, अग्निशलाका, वृक्षः)

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः

तस्यादिः	=	तस्य + आदिः (दीर्घसन्धिः)
तस्यान्तः	=	तस्य + अन्तः (दीर्घसन्धिः)

ममाप्यस्ति	=	मम + अपि + अस्ति (दीर्घ, यण्सन्धिः)
तवाप्यस्ति	=	तव + अपि + अस्ति (दीर्घ, यण्सन्धिः)
नान्नम्	=	न + अन्नम् (दीर्घसन्धिः)
दहत्याशु	=	दहति + आशु (यण्सन्धिः)
कृतिर्न	=	कृतिः + न (विसर्गसन्धिः)
मुनिर्न	=	मुनिः + न (विसर्गसन्धिः)
सेव्योऽस्मि	=	सेव्यः + अस्मि (विसर्गसन्धिः)
कोऽहम्	=	कः + अहम् (विसर्गसन्धिः)
नृपतिर्न	=	नृपतिः + न (विसर्गसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

जानाति	=	√ज्ञा , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
तिष्ठति	=	√स्था , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
खादामि	=	√खाद् , लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
पिबामि	=	√पा , लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
चलामि	=	√चल् , लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
बोधयामि	=	√बुध् + णिच्, लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
संवृतम्	=	सम् + √वृ + क्त, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्
दहति	=	√दह् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
जीवामि	=	√जीव् , लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्
वसामि	=	√वस् , लट्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -

अपदः, स्फुटवक्ता, तस्यादिः, तस्यान्तः, यस्तस्य, ममाप्यस्ति, तवाप्यस्ति, सेव्योऽस्मि, कोऽहम्, नृपतिर्न, मञ्जूषायाम् ।

2. निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -

अपदः, तस्यादिः, ममाप्यस्ति, मूकः, कृष्णम्, घर्षणम्, मञ्जूषायाम्, दहेत्याशु, रसवत्याम् ।

3. स्वमातृभाषायाम् एकां प्रहेलिकां वदत ।

4. निम्नलिखितानां धातु-रूपाणां पाठं कुरुत -

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यमपुरुषः	असि	स्थः	स्थ
उत्तमपुरुषः	अस्मि	स्वः	स्मः

लिखितः

5. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन लिखत -

(क) वयं काभ्यां पश्यामः ?

(ख) का भोजनं न करोति ?

(ग) कस्य आदौ अन्ते च 'न' भवति ?

(घ) मुखेन विना कः वदति ?

(ङ) पत्रवाहकः किं वितरति ?

(च) का फलं न खादति ?

(छ) घर्षणेन का दहति ?

6. मञ्जूषायाः उचितपदानि चित्वा वाक्यानि पूरयत -

अन्तः, जीवामि, पादेन, पिबामि, कृष्णम्, समयं, पण्डितः

(क) साक्षरो न च ..... ।

(ख) न तस्यादिः न तस्य ..... ।

(ग) तिष्ठामि ..... बको न पङ्गुः ।

(घ) मौनेन ..... मुनिर्न पुङ्गु ।

(ङ) न .....जलं क्वचित् ।

(च) चलामि दिवसे रात्रौ ..... बोधयामि ।

(छ) मुखं ..... वपुः क्षीणम् ।

7. विपरीतार्थकशब्दयोः सुमेलनं कुरुत -

अ		आ
(क) इतः	-	(i) न
(ख) उपरि	-	(ii) अन्तः
(ग) आम्	-	(iii) ततः
(घ) आदिः	-	(iv) अधः
(ङ) मम	-	(v) यदा-कदा
(च) निरन्तरम्	-	(vi) तव

8. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानं पूरयत -

उत्तमपुरुषः		मध्यमपुरुषः
यथा - वदामि	-	वदसि
(i) जानामि	-	.....
(ii) पिबामि	-	.....
(iii)	-	वससि
(iv)	-	बोधयसि
(v) खादामि	-	.....

9. उदाहरणानुसारेण वचनपरिवर्तनं कुरुत –

	एकवचनम्		द्विवचनम्
यथा–	खादति	=	खादतः
(क)	चलामि	=	.....
(ख)	लिखसि	=	.....
(ग)	पठिष्यति	=	.....
(घ)	अस्ति	=	.....
(ङ)	दहति	=	.....
(च)	वसामि	=	.....
(छ)	तिष्ठसि	=	.....

10. वाक्यनिर्माणं कुरुत –

देवः, वृक्षः, नयनम्, पत्रम्, चलामि, पठसि, खादति, फलम् ।

11. पूरयत किं 'सत्यम्' 'असत्यम्' वा, लिखत –

यथा–	वृक्षः फलं ददाति –	सत्यम्
(क)	मत्स्याः तडागे निवसन्ति	.....
(ख)	शिवः त्रिनेत्रधारी कथ्यते	.....
(ग)	बकाः मत्स्यान् न खादन्ति	.....
(घ)	घटिका समयं बोधयति	.....
(ङ)	अग्निशलाका घर्षणेन दहति	.....

12. अधोलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत –

दहत्याशु, कोऽयम्, नृपतिर्न, सेव्योऽस्मि, तस्यान्तः, तवाप्यस्ति ।

13. संस्कृते अनुवादं कुरुत –

(क) कुन्तल विद्यालय कब (कदा) जाएगा ?

(ख) शीला और रहीम कब आएँगे ?

(ग) वे लोग मिठाई खाएँगे ।

(घ) मैं विद्यालय जाऊँगा ।

(ङ) गर्मी में नदियाँ सूख जाएँगी ।

(च) अब (इदानीम्) तुम क्या करोगे ?

(छ) हमलोग राजगीर जाएँगे ।

योग्यता-विस्तारः

संसार की सभी भाषाओं में बौद्धिक व्यायाम के लिए पहेलियाँ बहुत दिनों से प्रचलित हैं। एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी में ये पहेलियाँ चलती जाती हैं । इन्हें मनोरंजन का भी एक साधन बनाया गया है । भारतीय भाषाओं में सबसे प्राचीन संस्कृत में पद्यात्मक पहेलियों की बहुत बड़ी संख्या मिलती है । इनका उत्तर खोजने में श्रोताओं को बहुत अधिक माथा-पच्ची करनी पड़ती है, किन्तु बौद्धिक विकास के लिए ये आवश्यक हैं । यहाँ कुछ अतिरिक्त पहेलियाँ दी जाती हैं-

1. सुप्तोऽपि नेत्रे न निमीलयामि
   जलस्य मध्ये निवसामि नित्यम् ।
   स्वजातिजीवा मम भोजनानि
   वदन्तु मान्याः ! मम नामधेयम् ॥

अर्थात् सोते हुए भी मैं अपनी आँखें नहीं बंद करता । मैं सदा जल में रहता हूँ । अपनी जाति के जीवों को ही खाता हूँ । क्या आप मेरा नाम बताएँगे ? (मैं मत्स्य अर्थात् मछली हूँ।)

2. वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः
   त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः ।
   त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
   जलं च बिभ्रन् घटो न मेघः ॥

अर्थात् वृक्ष के ऊपर रहता हूँ किन्तु पक्षिराज (गरुड़) नहीं हूँ । मेरी तीन आँखें हैं किन्तु शिव नहीं हूँ । छाल का वस्त्र मेरे ऊपर है किन्तु मैं सिद्ध योगी नहीं हूँ । जल धारण करते हुए भी न मैं घड़ा हूँ न मेघ । (सोचिए मैं कौन हूँ ? मैं नारियल का फल हूँ ।)

3. एकचक्षुर्न काकोऽयं बिलमिच्छन्न पन्नगः ।
   क्षीयते वर्धते चैव न समुद्रो न चन्द्रमाः ॥

अर्थात् इसकी एक आँख है किन्तु कौआ नहीं है । सदा बिल (छेद) में जाना चाहता है किन्तु साँप नहीं है । सदा घटता-बढ़ता है किन्तु न समुद्र है न चन्द्रमा । (बताएँ यह क्या है? यह कपड़ा सिलने वाली सूई है ।)

*****

षष्ठः पाठः

संख्याज्ञानम्

(संख्याज्ञान और पुष्प-परिचय)

स्तुत पाठ में संस्कृत भाषा में 21 से 50 तक की संख्याओं की अभिव्यक्ति को प्रयोग दिखाया गया है। क्य प्रायः प्रकीर्ण हैं । इससे इन संख्याओं के प्रयोग की प्रवृत्ति विद्यार्थियों में उत्पन्न होगी।]

अस्मिन् वर्गे पञ्चाशत् छात्राः सन्ति । एतेषु एकविंशतिः बालिकाः सन्ति । ततः नवविंशतिः ऊनत्रिंशत्) बालकाः वर्तन्ते । विद्यालयस्य उद्याने चत्वारिंशत् पाटलपादपाः, पञ्चत्रिंशत् यूथिकाः, ञ्चचत्वारिंशत् मल्लिकाः, त्रिंशत् कर्णिकाराः, द्वाविंशतिः जपाः सन्ति । शरत्काले उद्यानस्य ञ्चविंशतिः अपि शेफालिकाः पुष्पाणि धारयन्ति । तानि पुष्पाणि प्रातःकाले भूम्यां विकीर्णानि वन्ति । सरोवरे कमलपुष्पाणि सन्ति । अद्य चतुर्विंशतिः पुष्पाणि विकसितानि । अस्माकं देशे म्प्रति अष्टाविंशतिः राज्यानि सन्ति । आकाशे सप्तविंशतिः नक्षत्राणि सन्ति । जैनाः कथयन्ति यत् हावीरवर्धमानात् पूर्वं त्रयोविंशतिः तीर्थंकराः अभवन् । पार्श्वनाथः त्रयोविंशतितमः तीर्थंकरः भवत् । तेन पारसनाथपर्वतस्य प्रसिद्धिः ।

अस्माकं मुखे द्वात्रिंशत् दन्ताः भवन्ति । एकस्मिन् मासे सामान्यतः त्रिंशत् दिवसाः वन्ति । किन्तु जनवरी-मार्च-मई-जुलाई-अगस्त-अक्टूबर-दिसम्बर-मासेषु एकत्रिंशत् दिवसाः वन्ति । फरवरीमासे अष्टाविंशतिः दिवसाः सन्ति किन्तु चतुर्थे वर्षे ते ऊनत्रिंशत् भवन्ति । मम

लेखनपुस्तिकायां चत्वारिंशत् पत्राणि सन्ति । अस्मिन् पुस्तके अष्टचत्वारिंशत् पृष्ठाः सन्ति । मम गणितपुस्तिकायां षट्चत्वारिंशत् एव पत्राणि सन्ति । मम ग्रामे त्रयस्त्रिंशत् गृहाणि सन्ति । तव ग्रामे द्वाचत्वारिंशत् कूपाः सन्ति ।

शब्दार्थाः

अस्मिन्	=	इसमें
पञ्चाशत्	=	पचास
एकविंशतिः	=	इक्कीस
नवविंशतिः	=	उनतीस
उद्याने	=	बगीचे में
चत्वारिंशत्	=	चालीस
पाटलपादपाः	=	गुलाब के पौधे
पञ्चत्रिंशत्	=	पैंतीस
यूथिका	=	जूही
पञ्चचत्वारिंशत्	=	पैंतालीस
मल्लिकाः	=	बेला
त्रिंशत्	=	तीस
कर्णिकाराः	=	कनेर
द्वाविंशतिः	=	बाईस
जपाः	=	अड़हुल के फूल/वृक्ष
पञ्चविंशतिः	=	पचीस
शेफालिकाः	=	हरसिंगार
धारयन्ति	=	धारण करती हैं

तानि	=	वे (नपुं॰)
प्रातःकाले	=	सुबह में
भूमौ	=	पृथ्वी पर
विकीर्णानि	=	बिखरे हुए
सरोवरे	=	तालाब में
पुष्पाणि	=	फूल
चतुर्विंशतिः	=	चौबीस
विकसितानि	=	विकसित / खिले हुए
अस्माकम्	=	हमारे
सम्प्रति	=	इस समय / आजकल
अष्टाविंशतिः	=	अट्ठाईस
यत्	=	कि
पूर्वम्	=	पहले
त्रयोविंशतिः	=	तेईस
तीर्थंकराः (बहुवचन)	=	**जैनधर्म** के प्रसिद्ध संत
अभवन्	=	हुए
द्वात्रिंशत्	=	बत्तीस
दन्ताः	=	दाँत
सप्तविंशतिः	=	सत्ताईस
एकस्मिन् मासे	=	एक महीने में
दिवसाः	=	दिन
एकत्रिंशत्	=	इकतीस

चतुर्थे वर्षे	=	चौथे साल में
ऊनत्रिंशत्	=	उनतीस
अष्टचत्वारिंशत्	=	अड़तालीस
लेखनपुस्तिकायाम्	=	कॉपी में
चत्वारिंशत्	=	चालीस
पत्राणि	=	पन्ने
मम	=	मेरे
षट्चत्वारिंशत्	=	छियालीस
एव	=	ही
त्रयस्त्रिंशत्	=	तैंतीस
गृहाणि	=	घर (बहुवचन)
तव	=	तुम्हारे
द्वाचत्वारिंशत्	=	बयालीस
कूपाः	=	कुएँ

व्याकरणम्

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

अभवन्	=	√भू , लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
कथयन्ति	=	√कथ् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
भवन्ति	=	√भू , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
धारयन्ति	=	√धृ , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
सन्ति	=	√अस् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

निम्नलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -

पञ्चाशत्, एकचत्वारिंशत्, त्रिंशत्, विंशतिः, ऊनत्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चविंशतिः, षट्त्रिंशत्, पञ्चपञ्चाशत्, चतुर्विंशतिः, अष्टाविंशतिः, त्रयस्त्रिंशत्

एकविंशतेः पञ्चाशत् यावत् संख्याः वदत ।

लिखितः

निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन लिखत -

(क) एकस्मिन् वर्षे कति मासाः भवन्ति ?

(ख) अस्माकं देशे सम्प्रति कति राज्यानि सन्ति ?

(ग) जनवरी-मासे कियन्तः दिवसाः भवन्ति ?

(घ) कः त्रयोविंशतितमः तीर्थंकरः अभवत् ?

(ङ) अस्माकं मुखे कियन्तः दन्ताः भवन्ति ?

एकविंशतेः आरभ्य त्रिंशत् यावत् संख्याः लिखत ।

एकत्रिंशतः आरभ्य चत्वारिंशत् यावत् संख्याः लिखत ।

एकचत्वारिंशतः आरभ्य पञ्चाशत् यावत् संख्याः लिखत ।

अधोलिखितान् अङ्कान् शब्देषु (अक्षरेषु) लिखत -

23, 27, 35, 46, 50, 38, 32, 25, 39, 31

पदमञ्जूषायाः पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

एकत्रिंशत्, दिवसाः, अष्टाविंशतिः, सप्तविंशतिः, छात्राः

(क) आकाशे ..... नक्षत्राणि सन्ति ।

(ख) अस्माकं देशे ..... राज्यानि सन्ति ।

(ग) मार्चमासे ..... दिवसाः भवन्ति ।

(घ) अस्माकं वर्गे चत्वारिंशत् ..... सन्ति ।

(ङ) एकस्मिन् मासे त्रिंशत् ..... भवन्ति ।

9. **वचन-परिवर्तनं कुरुत -**

	एकवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	वदति	वदन्ति
(क)	भवति	.....
(ख)	कथयति	.....
(ग)	पठसि	.....
(घ)	गच्छामि	.....
(ङ)	अस्ति	.....
(च)	असि	.....
(छ)	धारयति	.....
(ज)	विकसति	.....

10. **एतेषु किं सत्यम् असत्यम् वा, लिखत -**

यथा- अस्माकं मुखे पञ्चाशत् दन्ताः सन्ति । - असत्यम्

(क) अगस्तमासे एकत्रिंशत् दिवसाः भवन्ति । - .....

(ख) आकाशे चतुर्विंशतिः नक्षत्राणि सन्ति । - .....

(ग) जुलाई-मासे त्रिंशत् दिवसाः भवन्ति । - .....

(घ) फरवरी-मासे त्रिंशत् दिवसाः भवन्ति । - .....

(ङ) पार्श्वनाथः त्रयोविंशतितमः तीर्थंकरः आसीत् । - .....

11. सुमेलनं कुरुत -

अ		आ
(क) पुष्पाणि	-	(i) पृष्ठाः
(ख) तीर्थंकरः	-	(ii) नक्षत्राणि
(ग) मुखे	-	(iii) दन्ताः
(घ) आकाशे	-	(iv) पार्श्वनाथः
(ङ) पुस्तके	-	(v) विकसन्ति

12. अधोलिखितानां संख्यानाम् आरोहक्रमं लिखत -

द्वाविंशतिः, एकविंशतिः, पञ्चविंशतिः, चतुर्विंशतिः, सप्तविंशतिः, त्रयोविंशतिः, अष्टाविंशतिः, त्रिंशत्, नवविंशतिः, षड्विंशतिः

13. निम्नलिखितानां संख्यानाम् अवरोहक्रमं लिखत -

एकत्रिंशत्, त्रयस्त्रिंशत्, द्वात्रिंशत्, पञ्चत्रिंशत्, षट्त्रिंशत्, ऊनचत्वारिंशत्, चत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत्, चतुश्चत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत्, षट्चत्वारिंशत्, ऊनपञ्चाशत्, पञ्चाशत् ।

योग्यता-विस्तारः

इक्कीस से पचास तक की संख्याओं का क्रम यहाँ दिया जाता है । इसे विद्यार्थी स्मरण कर लें ।

एकविंशतिः	(21)	द्वाविंशतिः	(22)
त्रयोविंशतिः	(23)	चतुर्विंशतिः	(24)
पञ्चविंशतिः	(25)	षड्विंशतिः	(26)
सप्तविंशतिः	(27)	अष्टाविंशतिः	(28)
नवविंशतिः / ऊनत्रिंशत्	(29)	त्रिंशत्	(30)

एकत्रिंशत्	(31)	द्वात्रिंशत्	(32)
त्रयस्त्रिंशत्	(33)	चतुस्त्रिंशत्	(34)
पञ्चत्रिंशत्	(35)	षट्त्रिंशत्	(36)
सप्तत्रिंशत्	(37)	अष्टत्रिंशत्	(38)
नवत्रिंशत् / ऊनचत्वारिंशत्	(39)	चत्वारिंशत्	(40)
एकचत्वारिंशत्	(41)	द्वाचत्वारिंशत्	(42)
त्रयश्चत्वारिंशत्	(43)	चतुश्चत्वारिंशत्	(44)
पञ्चचत्वारिंशत्	(45)	षट्चत्वारिंशत्	(46)
सप्तचत्वारिंशत्	(47)	अष्टचत्वारिंशत्	(48)
नवचत्वारिंशत् / ऊनपञ्चाशत्	(49)	पञ्चाशत्	(50)

2. इन्हीं शब्दों से भारत की भाषाओं में संख्या-शब्द बने हैं जैसे -

एकविंशतिः	-	इक्कीस
द्वाविंशतिः	-	बाईस
एकत्रिंशत्	-	इकतीस
पञ्चत्रिंशत्	-	पैंतीस
षट्त्रिंशत्	-	छत्तीस इत्यादि ।

*****

सप्तमः पाठः

दीपोत्सवः

(सप्तमी विभक्ति का प्रयोग)

[प्रस्तुत पाठ में प्रसिद्ध भारतीय उत्सव दीपावली का वर्णन है। इसकी प्राचीन परम्परा वर्षाकाल में उत्पन्न दूषित तत्त्वों के विनाश तथा हर्षोल्लास प्रकट करने के उद्देश्य की पूर्ति करती थी। आज आनन्द का प्रकाश तो है किन्तु दीपकों के स्वरूप बदलने तथा पटाखा आदि के अनियन्त्रित प्रयोग से वायुमंडल दूषित हो जाता है। अतः इसके मनाने का स्वरूप बदलना चाहिए।]

अस्माकं समारोहेषु दीपोत्सवः विशिष्टः। दीपोत्सवः सामान्यतः दीपावली दिवाली वा नाम्ना ज्ञायते। प्रकाशोत्सवः अयं बालानां चित्तानि हरति। गृहेषु, हट्टेषु, चत्वरेषु, आपणेषु सर्वत्र दीपानां मालाः शोभन्ते।

कार्तिकमासस्य अमावस्यायां तिथौ प्रतिवर्षं भारतीया इमम् उत्सवं समायोजयन्ति। शारदीयः अयम् उत्सवः। वर्षायाम् ऋतौ सर्वत्र वर्षाणां प्रभावेण अस्वच्छता, कीटपतंगानां प्रसारश्च भवति। यदा शरद् आयाति तदा जनाः स्वगृहं परिसरं च स्वच्छं कुर्वन्ति। ते गृहाणि सुधया लिम्पन्ति। कपाटगवाक्षादीन् रञ्जयन्ति। इतस्ततः क्षिप्तम् अपद्रव्यम् अपसारयन्ति। सर्वत्र निर्मलता निवसति।

नवं वस्त्रं मिष्टान्नं च लब्ध्वा बाला मुदिताः भ्रमन्ति । ते पटाखाविस्फोटं **कृत्वा आनन्दमनुभवन्ति। जनाः** परस्परं शुभकामनां प्रकटयन्ति । सर्वत्र बन्धुभावः विराजते ।

रावणवधानन्तरं रामचन्द्रस्य अयोध्यागमने प्रथमः दीपोत्सवः आयोजितः इति जनश्रुतिः । तदा प्रभृति वयम् अस्य आयोजनं कुर्मः ।अस्मिन् पर्वणि जनाः रात्रौ स्व-स्वगृहं दीपमालिकया अलङ्कुर्वन्ति । धनस्य देवीं लक्ष्मीं पूजयन्ति । निर्धनतां निस्सारयन्ति । इयं रात्रिः सुखरात्रिः इति नाम्ना विख्याता । मिथिलायां बंगप्रदेशे च केचन देवीं कालिकां पूजयन्ति ।

वर्षाकाले वृद्धिम् उपगतानां कीटपतङ्गानां पुरा तैलवर्तिकाभिः विनाशो **भवति स्म** । तेन पर्यावरणं शुद्धं भवति स्म । अद्य तु वयं मोमवर्तिकानां विद्युद्दीपानां च प्रयोगं कुर्मः । **उल्लासप्रकटनायं** पटाखाविस्फोटः **च भवति । अनेन** वातावरणे **दूषितः पदार्थः वर्धते । कीटा न नश्यन्ति । वातावरणं** च **विषयुक्तं भवति । ध्वनिप्रदूषणं** चापि **वर्धते । अतः** सावधानेन भवितव्यम् । स्वरक्षणाय पर्यावरणरक्षणं **परमं कर्तव्यम् ।**

शब्दार्थः

नाम्ना	=	नाम से
ज्ञायते	=	जाना जाता है
विपणिषु	=	बाजारों में
चत्वरेषु	=	चौराहों पर, चबूतरों पर
आपणेषु	=	दुकानों में
शारदीयः	=	शरत्कालीन
कीटपंतगानाम्	=	कीड़ों-फतिंगों का
सुधया (सुधा + तृतीया)	=	चूने से
लिम्पन्ति	=	लीपते / लीपती हैं
कपाटः	=	किवाड़
गवाक्षः	=	खिड़की

रञ्जयन्ति = रंगते / रंगती हैं
इतस्ततः = इधर-उधर
प्रक्षिप्तम् = बिखरा / बिखरे (को)
अपद्रव्यम् = कूड़ा-करकट
अपसारयन्ति = दूर हटाते / हटाती हैं
नवम् = नया
मिष्टान्नम् = मिठाई
मुदिताः = प्रसन्न, खुश
जनश्रुतिः = जन-प्रसिद्धि
तदा प्रभृति = तब से
निस्सारयन्ति = निकालती / निकालते हैं
वर्तिका = बत्ती
परमम् = सबसे बड़ा
लब्ध्वा = प्राप्त करके
आयाति = आता है
वृद्धिम् उपगतानाम् (वृद्धिम्+उपगतानाम्) = बढ़े हुए का
वर्धते = बढ़ता है
सावधानेन = सावधानी से
भवितव्यम् = होना चाहिए
संमायोजयन्ति = मनाते हैं
रावणवधानन्तरम् (रावणवध+अनन्तरम्) = रावण के वध के बाद
पर्वणि = पर्व में
अलङ्कुर्वन्ति = सजाते हैं
प्रसारः = फैलाव, वृद्धि

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः

दीपोत्सवः	=	दीप + उत्सवः (गुणसन्धिः)
प्रकाशोत्सवः	=	प्रकाश + उत्सवः (गुणसन्धिः)
प्रसारश्च	=	प्रसारः + च (विसर्गसन्धिः)
इतस्ततः	=	इतः + ततः (विसर्गसन्धिः)
मिष्टान्नम्	=	मिष्ट + अन्नम् (दीर्घसन्धिः)
अयोध्यागमने	=	अयोध्या + आगमने (स्वरसन्धिः)
निस्सारयन्ति	=	निः + सारयन्ति (विसर्गसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

ज्ञायते	=	√ज्ञा, यक्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
हरति	=	√हृ, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
शोभन्ते	=	√शुभ्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
समायोजयन्ति	=	सम् + आ + √युज् + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
लिम्पन्ति	=	√लिप्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
रञ्जयन्ति	=	√रञ्ज् + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
अपसारयन्ति	=	अप + √सृ + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
निवसति	=	नि + √वस्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
भ्रमन्ति	=	√भ्रम्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
प्रकटयन्ति	=	प्र + √कट्, णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
विराजते	=	वि + √राज्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
पूजयन्ति	=	√पूज् + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

निस्सारयन्ति = निः + √सृ + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

नश्यन्ति = √नश्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

वर्धते = √वृध्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

भवितव्यम् = भू + तव्यत्

कर्तव्यम् = कृ + तव्यत्

मुदिताः = मुद् + क्त (बहुवचनम्)

कृत्वा = कृ + क्त्वा

लब्ध्वा = लभ् + क्त्वा

अभ्यासः

मौखिकः

1. निम्नलिखिताः उत्सवाः कस्मिन् भारतीये मासे आयोज्यन्ते ?

(क) होलिकोत्सवः - .....

(ख) सरस्वतीपूजनम् - .....

(ग) रक्षाबन्धनम् - .....

(घ) सूर्यषष्ठी (छठव्रतः) - .....

(ङ) दुर्गापूजा - .....

2. प्रदूषणविषये पञ्च वाक्यानि वदत ।

3. दशभारतीयभाषाणां नामानि वदत ।

लिखितः

4. मञ्जूषातः शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

भ्रमराः,	राष्ट्रगानं,	पठामः,	संस्कृतस्य,	रावणं

(क) रामचन्द्रः ..... हतवान् ।

(ख) वयं सप्तमवर्गे ..... ।

(ग) फातिमा ..... गायति ।

(घ) ..... उद्यानेषु भ्रमन्ति ।

(ङ) कालिदासः ..... महाकविः आसीत् ।

5. रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क)	कपाटः	कपाटाभ्याम्	.....
	लतया	.....	लताभिः
	लतायाम्	.....	.....
	.....	कक्षयोः	कक्षासु
	गृहस्य	.....	.....
(ख)	पठतु	.....	पठन्तु
	.....	पठतम्	.....
	पठानि	.....	.....

6. संस्कृतभाषायाम् उत्तराणि लिखत -

(क) दीपोत्सवः कस्मिन् मासे भवति ?

(ख) जनाः सुधया कानि लिम्पन्ति ?

(ग) बालाः किं किं लब्ध्वा प्रसीदन्ति ?

(घ) त्वं कस्मिन् वर्गे पठसि ?

(ङ) तव विद्यालये कियन्तः प्रकोष्ठाः सन्ति ?

(च) अधुना पर्यावरणं कीदृशम् अस्ति ?

(छ) घर्षणेन का दहति ?

7.(क) रिक्तस्थानानि पूरयत -

इदं, अयं, इयं, सः, सा, तत्

(i) ..... पुस्तकम् ।

(ii) ..... पुस्तकम् ।

(iii) ..... बालकः ।

(iv) ..... बालकः ।

(v) ..... लेखनी ।

(vi) ..... लेखनी ।

(ख) (i) अस्य ..... । (बालकस्य / बालकयोः)

(ii) तस्मिन् ..... । (विद्यालये / विद्यालयस्य)

(iii) ..... पर्वणि । (अस्य / अस्मिन्)

(iv) तस्मै ..... । (बालकेन / बालकाय)

(v) ..... वर्गात् । (कस्मात् / केभ्यः)

(vi) ..... कक्षायाम् । (तस्यां / तस्मिन्)

8. वर्गप्रहेलीतः धातुरूपं निस्सारयत -

ति	प	ठ	थः	न्ति	मः
प	ठ	सि	प	ठा	मि
ठ	ति	प	ठ	थ	प
न्ति	प	ठ	तः	ठा	ठा
प	ठा	मः	प	मः	वः

9. हिन्दीभाषायाम् अनुवदत -

(क) अस्माकं देशे बहवः समारोहाः भवन्ति ।

.....

(ख) भारतस्य संस्कृतिः प्राचीना समृद्धा चास्ति ।

.....

(ग) नार्यः यत्र पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

.....

(घ) सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् ।

.....

(ङ) पाण्डवाः पञ्च भ्रातरः आसन् ।

.....

10. 'दुर्गापूजा' पर्व का वर्णन करें ।

11. निम्नलिखितानां समानार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत -

(क) रावणः	-	(i) राघवः
(ख) रामचन्द्रः	-	(ii) दीपावली
(ग) दीपोत्सवः	-	(iii) श्रीः
(घ) लक्ष्मीः	-	(iv) सदनम्
(ङ) गृहम्	-	(v) दशाननः

योग्यता-विस्तार:

शरद ऋतु म कार्तिक अमावास्या की रात्रि में दीपमाला जलाने की परम्परा भारतीय संस्कृति रही है । यह ऋतु उत्साह तथा विजय का बोध कराती है । कहा जाता है कि राम की का-विजय के आनंद को मनाने के लिए अयोध्यावासियों ने दीपोत्सव का आयोजन किया था । । उत्सव के आगे-पीछे भी कई पर्व होते हैं । दीपावली के दो दिन पूर्व कार्तिक कृष्ण त्रयोदशी । आयुर्वेद (स्वास्थ्य) के प्रवर्तक धन्वन्तरि की जयन्ती मनाई जाती है । उस रात्रि में मृत्यु के ता यम को दीपक देने की प्रथा भी पर्याप्त प्रचलित है । कहीं-कहीं यह दीपक दीवाली के एक न पूर्व चतुर्दशी की रात्रि में दिया जाता है । दीपावली की रात्रि में लक्ष्मी पूजा होती है । वे ृद्धि की देवी मानी जाती हैं । उनके स्वागत में घर के एक-एक स्थान को प्रकाशित किया जाता । दीपावली के दूसरे दिन गोवर्धन-पूजा होती है । अपनी-अपनी गायों को लोग सजाते-सँवारते । दीपावली के तीसरे दिन भ्रातृद्वितीया (भाईदूज) का समारोह होता है । बहनें अपने भाइयों की र्यु के लिए यम की पूजा करके उन्हें मिठाई खिलाती हैं । उसी दिन चित्रगुप्त की भी पूजा की ती है ।

दीपावली के क्रम में कार्तिक शुक्लपक्ष में चार दिनों का छठव्रत किया जाता है । इसके म दिन संयत अर्थात् शुद्ध आहार, दूसरे दिन एक बार संध्या में खीर का भोजन (खड़ना), सरे दिन उपवास करते हुए अस्ताचलगामी सूर्य को अर्घ्यदान तथा चौथे दिन उदयाचल स्थित ं को अर्घ्य देकर व्रत का पारण किया जाता है । बिहार तथा बिहारियों से युक्त अन्य प्रदेशों इस व्रत का बहुत महत्त्व है । कार्तिक पूर्णिमा भी अपने-आप में प्रसिद्ध पर्व है । उस दिन द ऋतु की विदाई होती है । अनेक स्थानों में नदी-स्नान तथा मेलों का दृश्य मनोरम होता । इस प्रकार दीपावली अत्यन्त महत्त्वपूर्ण पर्व है जो अनेक पर्वों को अपने पार्श्व में समेटे हुए ।

दीपावली में दीप जलाने का वैज्ञानिक महत्त्व था कि अपने गृह-परिसर को लोग स्वच्छ ायें, वर्षाकाल की सारी गन्दगी दूर करें, कीट-पतंगों को जलते हुए दीपकों से नष्ट करें तथा ुर अन्न का आस्वादन करें ।

*****

कमपि	=	किसी को भी
प्रेरयति	=	प्रेरणा देता है
वाञ्छन्ति	=	चाहते / चाहती हैं
कश्चित्	=	कोई
उत्कर्षम्	=	ऊँचाई (को)
राक्षसः	=	दैत्य
सहते	=	सहन करता / करती है
शस्त्रादीनाम्	=	शस्त्र (पकड़कर चलाये जाने वाले हथियार) आदि का
दृष्ट्वा	=	देखकर
प्रमुदितः	=	प्रसन्न, आनन्दित, खुश
मन्यते	=	माना जाता है
एकरूपाः	=	समान, एक जैसा
सन्तानाः	=	संतान (बहुवचन)
आत्मभावनाम्	=	अपनी जैसी भावना (को)
धारयति	=	धारण करते हैं, रखते हैं
वस्तुतः	=	सचमुच
परस्परम्	=	आपस में
भवेम	=	(हम) हों
मोहः	=	लगाव
द्वेषः	=	ईर्ष्या, जलन
शत्रुभावना	=	दुष्टता की भावना

ल्पीकृतः	=	छोटा हो गया (है)
कस्मिन्	=	एक में
टिता	=	घटी हुई
ीघ्रमेव (शीघ्रम्+एव)	=	जल्द ही
भावयति	=	प्रभावित करता है, असर डालता है
श्वीकरणस्य	=	वैश्वीकरण का (विश्व के देशों का आर्थिक, वैज्ञानिक आदि आधारों पर जुड़ना = वैश्वीकरण)
भावात्	=	प्रभाव से
त्पादः	=	उत्पन्न वस्तु
श्वबन्धुत्वम्	=	वैश्विक (संसार भर में) भाईचारा
भूतम्	=	बहुत अधिक
वत्येकनीडम् (भवति+एकनीडम्)	=	एक घोसले का निवासी होता / होती है
ार्यस्थले	=	कार्य की जगह में / पर
्कनीडाः	=	एक घोसले में रहने वाले
वार्थः	=	अपना हित
श्यति	=	नष्ट होता है, लुप्त या अदृश्य होता है
रमार्थः	=	सर्वोच्च लक्ष्य
र्धते	=	बढ़ता है
वदेशः	=	अपना देश, राष्ट्र
रदेशः	=	दूसरे का देश
दारस्य	=	उदार, बड़े दिल वाले का

लक्षणमस्ति (लक्षणम्+अस्ति)	=	लक्षण / पहचान / चिह्न है
कुर्यात्	=	करना चाहिए
अयम्	=	यह
निजः	=	अपना
परो (परः)	=	पराया
वेति (वा+इति)	=	अथवा ऐसा
गणना	=	गिनती
लघुचेतसाम्	=	तुच्छ / निम्न विचार वाले लोगों का
उदारचरितानाम्	=	व्यापक विचार वालों का/की
वसुधैव (वसुधा+एव)	=	धरती / पृथ्वी ही
कुटुम्बकम्	=	परिवार, संबंधी

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः

मानवश्च	=	मानवः + च (विसर्गसन्धिः)
महत्त्वाकांक्षा	=	महत्त्व + आकांक्षा (दीर्घसन्धिः)
आनन्दमयश्च	=	आनन्दमयः + च (विसर्गसन्धिः)
तथैव	=	तथा + एव (वृद्धिसन्धिः)
बन्धुरूपाश्च	=	बन्धुरूपाः + च (विसर्गसन्धिः)
अद्यापि	=	अद्य + अपि (दीर्घसन्धिः)
भवत्येकनीडम्	=	भवति + एकनीडम् (यणसन्धिः)
जीवनेऽपि	=	जीवने + अपि (पूर्वरूपसन्धिः)

हितोपदेशः = हित + उपदेशः (गुणसन्धिः)

वेति = वा + इति (गुणसन्धिः)

वसुधैव = वसुधा + एव (वृद्धिसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

वर्तते = $\sqrt{\text{वृत्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अस्ति = $\sqrt{\text{अस्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्रेरयति = प्र + $\sqrt{\text{ईर्-गति}}$, णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

सहते = $\sqrt{\text{सह्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

भवति = $\sqrt{\text{भू}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

भवेत् = $\sqrt{\text{भू}}$ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्रभावयति = प्र + $\sqrt{\text{भू}}$ + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

गच्छति = $\sqrt{\text{गम्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्रभूतम् = प्र + $\sqrt{\text{भू}}$ + क्त, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्

दर्शयन्ति = $\sqrt{\text{दृश्}}$, + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

वर्धते = $\sqrt{\text{वृध्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कथ्यते = $\sqrt{\text{कथ्}}$ + यक् (कर्मवाच्यम्), लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

निवसति = नि + $\sqrt{\text{वस्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

नश्यति = $\sqrt{\text{नश्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कुर्यात् = $\sqrt{\text{कृ}}$, विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. **अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -**

अशान्तः, मानवश्च, द्वेषग्रस्तः, स्वार्थसिद्धिः, महत्त्वाकांक्षा, शोषणाय, वाञ्छन्ति कश्चित्, उत्कर्षम्, दुःखकारणम्, प्रसन्नः, आनन्दमयश्च, शस्त्रादीनाम्, दृष्ट्वा प्रमुदितः, तथैव, आत्मभावनाम्, मित्ररूपाः, बन्धुरूपाश्च, शत्रुभावना, वैज्ञानिकस्य अल्पीकृतः, एकस्मिन्, प्रभावयति, वैश्वीकरणम्, विश्वसमारोहेषु, भवत्येकनीडम् शिक्षास्थले, लक्षणमस्ति, हितोपदेशः, लघुचेतसाम्, उदारचरितानाम्, वसुधैव कुटुम्बकम्।

2. **निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -**

अधुना, द्वेषग्रस्तः, स्वार्थसिद्धिः, प्रेरयति, वाञ्छन्ति, शस्त्रम्, वस्तुतः, परस्परम्, द्वेषः वैश्वीकरणम्, विश्वबन्धुत्वम्, एकनीडाः, लघुचेतसाम्, उदारचरितानाम्, कुटुम्बकम्

3. **इमानि पदानि पठत -**

भवति	भवतः	भवन्ति
भवसि	भवथः	भवथ
भवामि	भवावः	भवामः

लिखितः

4. **अधोलिखितानि पदानि लिखत -**

द्वेषग्रस्तः, स्वार्थसिद्धिः, महत्त्वाकांक्षा, वाञ्छन्ति, दुःखकारणम्, भवत्येकनीडम्, लघुचेतसाम्, उदारचरितानाम्, कुटुम्बकम्।

5. **निम्नलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत -**

(क) मानवश्च =

(ख) महत्त्व+आकांक्षा =

(ग) तथा+एव =

(घ) अद्यापि =

(ङ) भवति+एकनीडम् =

(च) हित+उपदेशः =

(छ) वसुधा+एव =

6. कोष्ठात् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) साम्प्रतं सम्पूर्णः संसारः ..... वर्तते । (शान्तः, अशान्तः)

(ख) अशान्तः मानवः ..... इव भवति । (देवः, दानवः)

(ग) वयं परस्परं ..... भवेम । (मित्ररूपाः, शत्रुरूपाः)

(घ) अद्य वैज्ञानिकस्य विकासस्य परिणामः वर्तते यत् संसारः ..... । (अल्पीकृतः, दीर्घीकृतः)

(ङ) यदि मानवः देववत् भवेत् तदा संसारः शान्तः आनन्दमयः ..... च भविष्यति । (अप्रसन्नः, प्रसन्नः)

(च) समारोहे, शिक्षास्थले कार्यस्थले वा सर्वे ..... भवन्ति । (बहुनीडाः, एकनीडाः)

7. अधोलिखितानां वाक्यानाम् अनुवादं हिन्दीभाषायां कुरुत -

(क) अधुना सम्पूर्णः संसारः अशान्तो वर्तते ।

(ख) सर्वे स्वसुखं वाञ्छन्ति (इच्छन्ति) ।

(ग) शान्तः मानवः देव इव भवति ।

(घ) वयं परस्परं मित्ररूपाः भवेम ।

(ङ) अद्य विश्वबन्धुत्वं प्रभूतम् आवश्यकम् अस्ति।

(च) अयं निजः परो वा इति गणना लघुचेतसाम् ।

(छ) उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।

8. उदाहरणानुगुणं प्रथम-मध्यम-उत्तम-पुरुषरूपाणि लिखत -

उदाहरणम् -				
प्रथमपुरुषः	1.	सः	वीरः	अस्ति ।
	2.	तौ	.....	..... ।
	3.	.....	वीरा :	..... ।
मध्यमपुरुषः	4.	त्वं	.....	..... ।
	5.	.....	वीरौ	..... ।
	6.	यूयं	.....	..... ।
उत्तमपुरुषः	7.	अहं	.....	..... ।
	8.	आवां	.....	..... ।
	9.	.....	वीराः	..... ।

9. एकवचने परिवर्तयत -

संसाराः	संसारः
सर्वे (पुं०)	.....
तौ	.....
मित्ररूपाः	.....
समारोहेषु	.....
समाजानाम्	.....
उदारचरितानाम्	.....

10. पाठानुसारं सत्यकथनस्य पुरतः '✓' तथा असत्यकथनस्य पुरतः 'X' इति चिह्नम् अङ्कयत-

(क) अधुना सम्पूर्णः संसारः शान्तो वर्तते । ( )

(ख) स्वार्थसिद्धिः कमपि शोषणाय प्रेरयति । ( )

(ग) शान्तः मानवः देववत् भवति । ( )

(घ) अद्य विश्वबन्धुत्वं प्रभूतम् आवश्यकम् अस्ति ( )

(ङ) समारोहेषु जनाः बन्धुत्वं दर्शयन्ति । ( )

(च) अयं निजः परो वेति गणना उदारचरितानाम् । ( )

(छ) दुष्टचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् । ( )

11. संस्कृते अनुवादं कुरुत -

(क) आजकल सम्पूर्ण संसार अशांत है ।

(ख) सैनिक देश (देशं / राष्ट्रं) की रक्षा करते हैं । (रक्ष् = रक्षा करना)

(ग) छात्र बैग में (स्यूते) पुस्तक रखते हैं । (रक्ष् = रखना)

(घ) राधा भात (ओदनं) पकाती है ।

(ङ) बाघ (व्याघ्रः) वन में रहते हैं ।

(च) तुम्हारी बहन (भगिनी) कहाँ पढ़ती है ?

(छ) हिमालय से गंगा निकलती है (निःसरति/निर्गच्छति) ।

योग्यता-विस्तारः

वैश्वीकरण - साधारण शब्दों में वैश्वीकरण / भूमंडलीकरण (Globalisation) का अर्थ है- देश की अर्थव्यवस्था को विश्व की अर्थव्यवस्था के साथ 'एकीकृत' करना । भारतीय संदर्भ में इसका अर्थ है - विदेशी कम्पनियों को भारत की विभिन्न आर्थिक गतिविधियों में निवेश करने की अनुमति देकर अर्थव्यवस्था को विदेशी निवेश (Investment) के लिए खोलना । 'विदेशी

विनिमय नियंत्रण अधिनियम' जैसे कानूनों को धीरे-धीरे समाप्त करके बहुराष्ट्रीय निगमों को देश में आने की और निवेश करने की सुविधाएँ प्रदान करना । भारतीय कम्पनियों को विदेशी कम्पनियों के साथ सहयोग करने की अनुमति देना तथा दूसरे देशों में संयुक्त परियोजनाएँ चालू करने के लिए प्रोत्साहित करना।

'वैश्वीकरण' के कारण विश्व के राष्ट्रों के बीच की दूरियाँ कई दृष्टियों से कम हो गयी है। यथा- आर्थिक, राजनीतिक, वैज्ञानिक, सांस्कृतिक, सामाजिक इत्यादि । विश्व के किसी एक देश में घटी आर्थिक घटना से विश्व के समस्त राष्ट्र आर्थिक, राजनीतिक, वैज्ञानिक इत्यादि स्तरों पर शीघ्र ही प्रभावित हो जाते हैं । वैश्वीकरण का प्रभाव कुछ वैसा ही प्रतीत होता है जैसे विश्व की सभी नदियाँ परस्पर जुड़ी हों और यदि एक में बाढ़ आ जाए तो लगभग सभी नदियों में जल-स्तर बढ़ने लगेगा ।

*****

सिगरेट में 4 हजार रासायनिक तत्व, 200 ज्ञात विष और 60 कैंसर पैदा करने वाले एजेंट होते हैं।

सप्तमः पाठः

दीपोत्सवः

(सप्तमी विभक्ति का प्रयोग)

[प्रस्तुत पाठ में प्रसिद्ध भारतीय उत्सव दीपावली का वर्णन है। इसकी प्राचीन परम्परा वर्षाकाल में उत्पन्न दूषित तत्त्वों के विनाश तथा हर्षोल्लास प्रकट करने के उद्देश्य की पूर्ति करती थी। आज आनन्द का प्रकाश तो है किन्तु दीपकों के स्वरूप बदलने तथा पटाखा आदि के अनियन्त्रित प्रयोग से वायुमंडल दूषित हो जाता है। अतः इसके मनाने का स्वरूप बदलना चाहिए।]

अस्माकं समारोहेषु दीपोत्सवः विशिष्टः। दीपोत्सवः सामान्यतः दीपावली दिवाली वा नाम्ना ज्ञायते। प्रकाशोत्सवः अयं बालानां चित्तानि हरति। गृहेषु, हट्टेषु, चत्वरेषु, आपणेषु सर्वत्र दीपानां मालाः शोभन्ते।

कार्तिकमासस्य अमावस्यायां तिथौ प्रतिवर्षं भारतीया इमम् उत्सवं समायोजयन्ति। शारदीयः अयम् उत्सवः। वर्षायाम् ऋतौ सर्वत्र वर्षाणां प्रभावेण अस्वच्छता, कीटपतंगानां प्रसारश्च भवति। यदा शरद् आयाति तदा जनाः स्वगृहं परिसरं च स्वच्छं कुर्वन्ति। ते गृहाणि सुधया लिम्पन्ति। कपाटगवाक्षादीन् रञ्जयन्ति। इतस्ततः क्षिप्तम् अपद्रव्यम् अपसारयन्ति। सर्वत्र निर्मलता निवसति।

नवं वस्त्रं मिष्टान्नं च लब्ध्वा बाला मुदिताः भ्रमन्ति । ते पटाखाविस्फोटं **कृत्वा आनन्दमनुभवन्ति। जनाः** परस्परं शुभकामनां प्रकटयन्ति । सर्वत्र बन्धुभावः विराजते ।

रावणवधानन्तरं रामचन्द्रस्य अयोध्यागमने प्रथमः दीपोत्सवः आयोजितः इति जनश्रुतिः । तदा प्रभृति वयम् अस्य आयोजनं कुर्मः ।अस्मिन् पर्वणि जनाः रात्रौ स्व-स्वगृहं दीपमालिकया अलङ्कुर्वन्ति । धनस्य देवीं लक्ष्मीं पूजयन्ति । निर्धनतां निस्सारयन्ति । इयं रात्रिः सुखरात्रिः इति नाम्ना विख्याता । मिथिलायां बंगप्रदेशे च केचन देवीं कालिकां पूजयन्ति ।

वर्षाकाले वृद्धिम् उपगतानां कीटपतङ्गानां पुरा तैलवर्तिकाभिः विनाशो **भवति स्म** । तेन पर्यावरणं शुद्धं भवति स्म । अद्य तु वयं मोमवर्तिकानां विद्युद्दीपानां च प्रयोगं कुर्मः । **उल्लासप्रकटनायं** पटाखाविस्फोटः **च भवति । अनेन** वातावरणे **दूषितः पदार्थः वर्धते । कीटा न नश्यन्ति । वातावरणं** च **विषयुक्तं भवति । ध्वनिप्रदूषणं** चापि **वर्धते । अतः** सावधानेन भवितव्यम् । स्वरक्षणाय पर्यावरणरक्षणं **परमं कर्तव्यम् ।**

शब्दार्थः

नाम्ना	=	नाम से
ज्ञायते	=	जाना जाता है
विपणिषु	=	बाजारों में
चत्वरेषु	=	चौराहों पर, चबूतरों पर
आपणेषु	=	दुकानों में
शारदीयः	=	शरत्कालीन
कीटपंतगानाम्	=	कीड़ों-फतिंगों का
सुधया (सुधा + तृतीया)	=	चूने से
लिम्पन्ति	=	लीपते / लीपती हैं
कपाटः	=	किवाड़
गवाक्षः	=	खिड़की

रञ्जयन्ति = रंगते / रंगती हैं
इतस्ततः = इधर-उधर
प्रक्षिप्तम् = बिखरा / बिखरे (को)
अपद्रव्यम् = कूड़ा-करकट
अपसारयन्ति = दूर हटाते / हटाती हैं
नवम् = नया
मिष्टान्नम् = मिठाई
मुदिताः = प्रसन्न, खुश
जनश्रुतिः = जन-प्रसिद्धि
तदा प्रभृति = तब से
निस्सारयन्ति = निकालती / निकालते हैं
वर्तिका = बत्ती
परमम् = सबसे बड़ा
लब्ध्वा = प्राप्त करके
आयाति = आता है
वृद्धिम् उपगतानाम् (वृद्धिम्+उपगतानाम्) = बढ़े हुए का
वर्धते = बढ़ता है
सावधानेन = सावधानी से
भवितव्यम् = होना चाहिए
संमायोजयन्ति = मनाते हैं
रावणवधानन्तरम् (रावणवध+अनन्तरम्) = रावण के वध के बाद
पर्वणि = पर्व में
अलङ्कुर्वन्ति = सजाते हैं
प्रसारः = फैलाव, वृद्धि

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः

दीपोत्सवः	=	दीप + उत्सवः (गुणसन्धिः)
प्रकाशोत्सवः	=	प्रकाश + उत्सवः (गुणसन्धिः)
प्रसारश्च	=	प्रसारः + च (विसर्गसन्धिः)
इतस्ततः	=	इतः + ततः (विसर्गसन्धिः)
मिष्टान्नम्	=	मिष्ट + अन्नम् (दीर्घसन्धिः)
अयोध्यागमने	=	अयोध्या + आगमने (स्वरसन्धिः)
निस्सारयन्ति	=	निः + सारयन्ति (विसर्गसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

ज्ञायते	=	√ज्ञा, यक्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
हरति	=	√हृ, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
शोभन्ते	=	√शुभ्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
समायोजयन्ति	=	सम् + आ + √युज् + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
लिम्पन्ति	=	√लिप्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
रञ्जयन्ति	=	√रञ्ज् + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
अपसारयन्ति	=	अप + √सृ + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
निवसति	=	नि + √वस्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
भ्रमन्ति	=	√भ्रम्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
प्रकटयन्ति	=	प्र + √कट्, णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
विराजते	=	वि + √राज्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
पूजयन्ति	=	√पूज् + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

निस्सारयन्ति = निः + √सृ + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

नश्यन्ति = √नश्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

वर्धते = √वृध्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

भवितव्यम् = भू + तव्यत्

कर्तव्यम् = कृ + तव्यत्

मुदिताः = मुद् + क्त (बहुवचनम्)

कृत्वा = कृ + क्त्वा

लब्ध्वा = लभ् + क्त्वा

अभ्यासः

मौखिकः

1. निम्नलिखिताः उत्सवाः कस्मिन् भारतीये मासे आयोज्यन्ते ?

(क) होलिकोत्सवः - .....

(ख) सरस्वतीपूजनम् - .....

(ग) रक्षाबन्धनम् - .....

(घ) सूर्यषष्ठी (छठव्रतः) - .....

(ङ) दुर्गापूजा - .....

2. प्रदूषणविषये पञ्च वाक्यानि वदत ।

3. दशभारतीयभाषाणां नामानि वदत ।

लिखितः

4. मञ्जूषातः शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

भ्रमराः,	राष्ट्रगानं,	पठामः,	संस्कृतस्य,	रावणं

(क) रामचन्द्रः ..... हतवान् ।

(ख) वयं सप्तमवर्गे ..... ।

(ग) फातिमा ..... गायति ।

(घ) ..... उद्यानेषु भ्रमन्ति ।

(ङ) कालिदासः ..... महाकविः आसीत् ।

5. रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क)	कपाटः	कपाटाभ्याम्	.....
	लतया	.....	लताभिः
	लतायाम्	.....	.....
	.....	कक्षयोः	कक्षासु
	गृहस्य	.....	.....
(ख)	पठतु	.....	पठन्तु
	.....	पठतम्	.....
	पठानि	.....	.....

6. संस्कृतभाषायाम् उत्तराणि लिखत -

(क) दीपोत्सवः कस्मिन् मासे भवति ?

(ख) जनाः सुधया कानि लिम्पन्ति ?

(ग) बालाः किं किं लब्ध्वा प्रसीदन्ति ?

(घ) त्वं कस्मिन् वर्गे पठसि ?

(ङ) तव विद्यालये कियन्तः प्रकोष्ठाः सन्ति ?

(च) अधुना पर्यावरणं कीदृशम् अस्ति ?

(छ) घर्षणेन का दहति ?

7.(क) रिक्तस्थानानि पूरयत -

इदं, अयं, इयं, सः, सा, तत्

(i) ..... पुस्तकम् ।

(ii) ..... पुस्तकम् ।

(iii) ..... बालकः ।

(iv) ..... बालकः ।

(v) ..... लेखनी ।

(vi) ..... लेखनी ।

(ख) (i) अस्य ..... । (बालकस्य / बालकयोः)

(ii) तस्मिन् ..... । (विद्यालये / विद्यालयस्य)

(iii) ..... पर्वणि । (अस्य / अस्मिन्)

(iv) तस्मै ..... । (बालकेन / बालकाय)

(v) ..... वर्गात् । (कस्मात् / केभ्यः)

(vi) ..... कक्षायाम् । (तस्यां / तस्मिन्)

8. वर्गप्रहेलीतः धातुरूपं निस्सारयत -

ति	प	ठ	थः	न्ति	मः
प	ठ	सि	प	ठा	मि
ठ	ति	प	ठ	थ	प
न्ति	प	ठ	तः	ठा	ठा
प	ठा	मः	प	मः	वः

9. हिन्दीभाषायाम् अनुवदत -

(क) अस्माकं देशे बहवः समारोहाः भवन्ति ।

.....

(ख) भारतस्य संस्कृतिः प्राचीना समृद्धा चास्ति ।

.....

(ग) नार्यः यत्र पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

.....

(घ) सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् ।

.....

(ङ) पाण्डवाः पञ्च भ्रातरः आसन् ।

.....

10. 'दुर्गापूजा' पर्व का वर्णन करें ।

11. निम्नलिखितानां समानार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत -

(क) रावणः	-	(i) राघवः
(ख) रामचन्द्रः	-	(ii) दीपावली
(ग) दीपोत्सवः	-	(iii) श्रीः
(घ) लक्ष्मीः	-	(iv) सदनम्
(ङ) गृहम्	-	(v) दशाननः

योग्यता-विस्तार:

शरद ऋतु म कार्तिक अमावास्या की रात्रि में दीपमाला जलाने की परम्परा भारतीय संस्कृति रही है । यह ऋतु उत्साह तथा विजय का बोध कराती है । कहा जाता है कि राम की का-विजय के आनंद को मनाने के लिए अयोध्यावासियों ने दीपोत्सव का आयोजन किया था । । उत्सव के आगे-पीछे भी कई पर्व होते हैं । दीपावली के दो दिन पूर्व कार्तिक कृष्ण त्रयोदशी । आयुर्वेद (स्वास्थ्य) के प्रवर्तक धन्वन्तरि की जयन्ती मनाई जाती है । उस रात्रि में मृत्यु के ता यम को दीपक देने की प्रथा भी पर्याप्त प्रचलित है । कहीं-कहीं यह दीपक दीवाली के एक न पूर्व चतुर्दशी की रात्रि में दिया जाता है । दीपावली की रात्रि में लक्ष्मी पूजा होती है । वे ृद्धि की देवी मानी जाती हैं । उनके स्वागत में घर के एक-एक स्थान को प्रकाशित किया जाता । दीपावली के दूसरे दिन गोवर्धन-पूजा होती है । अपनी-अपनी गायों को लोग सजाते-सँवारते । दीपावली के तीसरे दिन भ्रातृद्वितीया (भाईदूज) का समारोह होता है । बहनें अपने भाइयों की र्यु के लिए यम की पूजा करके उन्हें मिठाई खिलाती हैं । उसी दिन चित्रगुप्त की भी पूजा की ती है ।

दीपावली के क्रम में कार्तिक शुक्लपक्ष में चार दिनों का छठव्रत किया जाता है । इसके म दिन संयत अर्थात् शुद्ध आहार, दूसरे दिन एक बार संध्या में खीर का भोजन (खड़ना), सरे दिन उपवास करते हुए अस्ताचलगामी सूर्य को अर्घ्यदान तथा चौथे दिन उदयाचल स्थित ं को अर्घ्य देकर व्रत का पारण किया जाता है । बिहार तथा बिहारियों से युक्त अन्य प्रदेशों इस व्रत का बहुत महत्त्व है । कार्तिक पूर्णिमा भी अपने-आप में प्रसिद्ध पर्व है । उस दिन द ऋतु की विदाई होती है । अनेक स्थानों में नदी-स्नान तथा मेलों का दृश्य मनोरम होता । इस प्रकार दीपावली अत्यन्त महत्त्वपूर्ण पर्व है जो अनेक पर्वों को अपने पार्श्व में समेटे हुए ।

दीपावली में दीप जलाने का वैज्ञानिक महत्त्व था कि अपने गृह-परिसर को लोग स्वच्छ ायें, वर्षाकाल की सारी गन्दगी दूर करें, कीट-पतंगों को जलते हुए दीपकों से नष्ट करें तथा ुर अन्न का आस्वादन करें ।

*****

कमपि	=	किसी को भी
प्रेरयति	=	प्रेरणा देता है
वाञ्छन्ति	=	चाहते / चाहती हैं
कश्चित्	=	कोई
उत्कर्षम्	=	ऊँचाई (को)
राक्षसः	=	दैत्य
सहते	=	सहन करता / करती है
शस्त्रादीनाम्	=	शस्त्र (पकड़कर चलाये जाने वाले हथियार) आदि का
दृष्ट्वा	=	देखकर
प्रमुदितः	=	प्रसन्न, आनन्दित, खुश
मन्यते	=	माना जाता है
एकरूपाः	=	समान, एक जैसा
सन्तानाः	=	संतान (बहुवचन)
आत्मभावनाम्	=	अपनी जैसी भावना (को)
धारयति	=	धारण करते हैं, रखते हैं
वस्तुतः	=	सचमुच
परस्परम्	=	आपस में
भवेम	=	(हम) हों
मोहः	=	लगाव
द्वेषः	=	ईर्ष्या, जलन
शत्रुभावना	=	दुष्टता की भावना

ल्पीकृतः	=	छोटा हो गया (है)
कस्मिन्	=	एक में
टिता	=	घटी हुई
ीघ्रमेव (शीघ्रम्+एव)	=	जल्द ही
भावयति	=	प्रभावित करता है, असर डालता है
श्वीकरणस्य	=	वैश्वीकरण का (विश्व के देशों का आर्थिक, वैज्ञानिक आदि आधारों पर जुड़ना = वैश्वीकरण)
भावात्	=	प्रभाव से
त्पादः	=	उत्पन्न वस्तु
श्वबन्धुत्वम्	=	वैश्विक (संसार भर में) भाईचारा
भूतम्	=	बहुत अधिक
वत्येकनीडम् (भवति+एकनीडम्)	=	एक घोसले का निवासी होता / होती है
ार्यस्थले	=	कार्य की जगह में / पर
्कनीडाः	=	एक घोसले में रहने वाले
वार्थः	=	अपना हित
श्यति	=	नष्ट होता है, लुप्त या अदृश्य होता है
रमार्थः	=	सर्वोच्च लक्ष्य
र्धते	=	बढ़ता है
वदेशः	=	अपना देश, राष्ट्र
रदेशः	=	दूसरे का देश
दारस्य	=	उदार, बड़े दिल वाले का

लक्षणमस्ति (लक्षणम्+अस्ति)	=	लक्षण / पहचान / चिह्न है
कुर्यात्	=	करना चाहिए
अयम्	=	यह
निजः	=	अपना
परो (परः)	=	पराया
वेति (वा+इति)	=	अथवा ऐसा
गणना	=	गिनती
लघुचेतसाम्	=	तुच्छ / निम्न विचार वाले लोगों का
उदारचरितानाम्	=	व्यापक विचार वालों का/की
वसुधैव (वसुधा+एव)	=	धरती / पृथ्वी ही
कुटुम्बकम्	=	परिवार, संबंधी

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः

मानवश्च	=	मानवः + च (विसर्गसन्धिः)
महत्त्वाकांक्षा	=	महत्त्व + आकांक्षा (दीर्घसन्धिः)
आनन्दमयश्च	=	आनन्दमयः + च (विसर्गसन्धिः)
तथैव	=	तथा + एव (वृद्धिसन्धिः)
बन्धुरूपाश्च	=	बन्धुरूपाः + च (विसर्गसन्धिः)
अद्यापि	=	अद्य + अपि (दीर्घसन्धिः)
भवत्येकनीडम्	=	भवति + एकनीडम् (यणसन्धिः)
जीवनेऽपि	=	जीवने + अपि (पूर्वरूपसन्धिः)

हितोपदेशः = हित + उपदेशः (गुणसन्धिः)

वेति = वा + इति (गुणसन्धिः)

वसुधैव = वसुधा + एव (वृद्धिसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

वर्तते = $\sqrt{\text{वृत्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अस्ति = $\sqrt{\text{अस्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्रेरयति = प्र + $\sqrt{\text{ईर्-गति}}$, णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

सहते = $\sqrt{\text{सह्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

भवति = $\sqrt{\text{भू}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

भवेत् = $\sqrt{\text{भू}}$ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्रभावयति = प्र + $\sqrt{\text{भू}}$ + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

गच्छति = $\sqrt{\text{गम्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्रभूतम् = प्र + $\sqrt{\text{भू}}$ + क्त, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्

दर्शयन्ति = $\sqrt{\text{दृश्}}$, + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

वर्धते = $\sqrt{\text{वृध्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कथ्यते = $\sqrt{\text{कथ्}}$ + यक् (कर्मवाच्यम्), लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

निवसति = नि + $\sqrt{\text{वस्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

नश्यति = $\sqrt{\text{नश्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कुर्यात् = $\sqrt{\text{कृ}}$, विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. **अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -**

अशान्तः, मानवश्च, द्वेषग्रस्तः, स्वार्थसिद्धिः, महत्त्वाकांक्षा, शोषणाय, वाञ्छन्ति कश्चित्, उत्कर्षम्, दुःखकारणम्, प्रसन्नः, आनन्दमयश्च, शस्त्रादीनाम्, दृष्ट्वा प्रमुदितः, तथैव, आत्मभावनाम्, मित्ररूपाः, बन्धुरूपाश्च, शत्रुभावना, वैज्ञानिकस्य अल्पीकृतः, एकस्मिन्, प्रभावयति, वैश्वीकरणम्, विश्वसमारोहेषु, भवत्येकनीडम् शिक्षास्थले, लक्षणमस्ति, हितोपदेशः, लघुचेतसाम्, उदारचरितानाम्, वसुधैव कुटुम्बकम्।

2. **निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -**

अधुना, द्वेषग्रस्तः, स्वार्थसिद्धिः, प्रेरयति, वाञ्छन्ति, शस्त्रम्, वस्तुतः, परस्परम्, द्वेषः वैश्वीकरणम्, विश्वबन्धुत्वम्, एकनीडाः, लघुचेतसाम्, उदारचरितानाम्, कुटुम्बकम्

3. **इमानि पदानि पठत -**

भवति	भवतः	भवन्ति
भवसि	भवथः	भवथ
भवामि	भवावः	भवामः

लिखितः

4. **अधोलिखितानि पदानि लिखत -**

द्वेषग्रस्तः, स्वार्थसिद्धिः, महत्त्वाकांक्षा, वाञ्छन्ति, दुःखकारणम्, भवत्येकनीडम्, लघुचेतसाम्, उदारचरितानाम्, कुटुम्बकम्।

5. **निम्नलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत -**

(क) मानवश्च =

(ख) महत्त्व+आकांक्षा =

(ग) तथा+एव =

(घ) अद्यापि =

(ङ) भवति+एकनीडम् =

(च) हित+उपदेशः =

(छ) वसुधा+एव =

6. कोष्ठात् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) साम्प्रतं सम्पूर्णः संसारः ..... वर्तते । (शान्तः, अशान्तः)

(ख) अशान्तः मानवः ..... इव भवति । (देवः, दानवः)

(ग) वयं परस्परं ..... भवेम । (मित्ररूपाः, शत्रुरूपाः)

(घ) अद्य वैज्ञानिकस्य विकासस्य परिणामः वर्तते यत् संसारः ..... । (अल्पीकृतः, दीर्घीकृतः)

(ङ) यदि मानवः देववत् भवेत् तदा संसारः शान्तः आनन्दमयः ..... च भविष्यति । (अप्रसन्नः, प्रसन्नः)

(च) समारोहे, शिक्षास्थले कार्यस्थले वा सर्वे ..... भवन्ति । (बहुनीडाः, एकनीडाः)

7. अधोलिखितानां वाक्यानाम् अनुवादं हिन्दीभाषायां कुरुत -

(क) अधुना सम्पूर्णः संसारः अशान्तो वर्तते ।

(ख) सर्वे स्वसुखं वाञ्छन्ति (इच्छन्ति) ।

(ग) शान्तः मानवः देव इव भवति ।

(घ) वयं परस्परं मित्ररूपाः भवेम ।

(ङ) अद्य विश्वबन्धुत्वं प्रभूतम् आवश्यकम् अस्ति।

(च) अयं निजः परो वा इति गणना लघुचेतसाम् ।

(छ) उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।

8. उदाहरणानुगुणं प्रथम-मध्यम-उत्तम-पुरुषरूपाणि लिखत -

उदाहरणम् -				
प्रथमपुरुषः	1.	सः	वीरः	अस्ति ।
	2.	तौ	.....	..... ।
	3.	.....	वीरा :	..... ।
मध्यमपुरुषः	4.	त्वं	.....	..... ।
	5.	.....	वीरौ	..... ।
	6.	यूयं	.....	..... ।
उत्तमपुरुषः	7.	अहं	.....	..... ।
	8.	आवां	.....	..... ।
	9.	.....	वीराः	..... ।

9. एकवचने परिवर्तयत -

संसाराः	संसारः
सर्वे (पुं०)	.....
तौ	.....
मित्ररूपाः	.....
समारोहेषु	.....
समाजानाम्	.....
उदारचरितानाम्	.....

10. पाठानुसारं सत्यकथनस्य पुरतः '✓' तथा असत्यकथनस्य पुरतः 'X' इति चिह्नम् अङ्कयत-

(क) अधुना सम्पूर्णः संसारः शान्तो वर्तते । ( )

(ख) स्वार्थसिद्धिः कमपि शोषणाय प्रेरयति । ( )

(ग) शान्तः मानवः देववत् भवति । ( )

(घ) अद्य विश्वबन्धुत्वं प्रभूतम् आवश्यकम् अस्ति ( )

(ङ) समारोहेषु जनाः बन्धुत्वं दर्शयन्ति । ( )

(च) अयं निजः परो वेति गणना उदारचरितानाम् । ( )

(छ) दुष्टचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् । ( )

11. संस्कृते अनुवादं कुरुत -

(क) आजकल सम्पूर्ण संसार अशांत है ।

(ख) सैनिक देश (देशं / राष्ट्रं) की रक्षा करते हैं । (रक्ष् = रक्षा करना)

(ग) छात्र बैग में (स्यूते) पुस्तक रखते हैं । (रक्ष् = रखना)

(घ) राधा भात (ओदनं) पकाती है ।

(ङ) बाघ (व्याघ्रः) वन में रहते हैं ।

(च) तुम्हारी बहन (भगिनी) कहाँ पढ़ती है ?

(छ) हिमालय से गंगा निकलती है (निःसरति/निर्गच्छति) ।

योग्यता-विस्तारः

वैश्वीकरण - साधारण शब्दों में वैश्वीकरण / भूमंडलीकरण (Globalisation) का अर्थ है- देश की अर्थव्यवस्था को विश्व की अर्थव्यवस्था के साथ 'एकीकृत' करना । भारतीय संदर्भ में इसका अर्थ है - विदेशी कम्पनियों को भारत की विभिन्न आर्थिक गतिविधियों में निवेश करने की अनुमति देकर अर्थव्यवस्था को विदेशी निवेश (Investment) के लिए खोलना । 'विदेशी

विनिमय नियंत्रण अधिनियम' जैसे कानूनों को धीरे-धीरे समाप्त करके बहुराष्ट्रीय निगमों को देश में आने की और निवेश करने की सुविधाएँ प्रदान करना । भारतीय कम्पनियों को विदेशी कम्पनियों के साथ सहयोग करने की अनुमति देना तथा दूसरे देशों में संयुक्त परियोजनाएँ चालू करने के लिए प्रोत्साहित करना।

'वैश्वीकरण' के कारण विश्व के राष्ट्रों के बीच की दूरियाँ कई दृष्टियों से कम हो गयी है। यथा- आर्थिक, राजनीतिक, वैज्ञानिक, सांस्कृतिक, सामाजिक इत्यादि । विश्व के किसी एक देश में घटी आर्थिक घटना से विश्व के समस्त राष्ट्र आर्थिक, राजनीतिक, वैज्ञानिक इत्यादि स्तरों पर शीघ्र ही प्रभावित हो जाते हैं । वैश्वीकरण का प्रभाव कुछ वैसा ही प्रतीत होता है जैसे विश्व की सभी नदियाँ परस्पर जुड़ी हों और यदि एक में बाढ़ आ जाए तो लगभग सभी नदियों में जल-स्तर बढ़ने लगेगा ।

*****

सिगरेट में 4 हजार रासायनिक तत्व, 200 ज्ञात विष और 60 कैंसर पैदा करने वाले एजेंट होते हैं।

नवमः पाठः

सुभाषितानि

(षष्ठी विभक्ति के प्रयोग)

[हमारे जीवन में स्मरण करने योग्य सुन्दर उक्तियों का बहुत उपयोग होता है । अपने वार्तालाप में किसी बात पर बल देने के लिए तथा भाषणों में उद्धरण के लिए इन उक्तियों का प्रयोग होता है। संस्कृत भाषा में कई ग्रन्थ हैं जहाँ ये सुन्दर उक्तियाँ मिलती हैं । इन्हें सुभाषित भी कहा जाता है । संस्कृत के प्राचीन कथाग्रन्थ पंचतन्त्र से लिए गये इस पाठ के श्लोकों में जीवन को दिशानिर्देश देने वाली बातें कही गयी हैं। इन श्लोकों को कण्ठाग्र करके जीवन का परिमार्जन हो सकता है ।]

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥1॥

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।
पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥ 2 ॥

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ 3 ॥

केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः ।
तस्योच्छेद-समारम्भो विषाद-परिवर्जनम् ॥ 4 ॥

गन्धेन गावः पश्यन्ति शास्त्रैः पश्यन्ति पण्डिताः ।
चारैः पश्यन्ति राजानः चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ 5 ॥

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः ।
बकास्तत्र न बध्यन्ते मौनं सर्वार्थसाधनम् ॥ 6 ॥

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ 7 ॥

कलहान्तानि हर्म्याणि कुवाक्यान्तं च सौहृदम् ।
कुराजान्तानि राष्ट्राणि कुकर्मान्तं यशो नृणाम् ॥ 8 ॥

शब्दार्थः

पूज्यते	=	पूजा जाता है
कदाचन	=	कभी भी
स्वदेशे	=	अपने देश में
सर्वत्र	=	सभी जगह
प्रकोपाय	=	क्रोध के लिए
शान्तये	=	शान्ति के लिए
पयःपानम्	=	दुग्धपान, दूध पीना
भुजङ्गानाम्	=	सर्पों के / का / की
विषवर्धनम्	=	जहर बढ़ाने वाला
अतिभारः	=	बड़ा भार, बड़ा बोझ

सुविद्यानाम्	=	सुन्दर विद्यावालों के लिए, विद्वानों के लिए
परः	=	दूसरा
प्रियवादिनाम्	=	प्रिय बोलने वालों के लिए
व्यसनस्य	=	बुरी आदत का, दुःख का
भेषजम्	=	दवा
नयपण्डितैः	=	नीति को जानने वालों द्वारा
चारैः	=	गुप्तचरों द्वारा
इतरे	=	अन्य, दूसरे
शुकः	=	तोता
सारिका	=	मैना
बकाः	=	बगुले
बध्यन्ते	=	बाँधे जाते हैं
उच्छेदः	=	उखाड़ फेंकना
समारम्भः	=	प्रयास करना
हर्म्याणि	=	भवन (बहुवचन)
कलहान्तानि	=	आपसी झगड़े से नष्ट होनेवाले
कुवाक्यान्तम्	=	खराब बोली से अन्त होनेवाला
कुराजान्तानि	=	बुरे राजा से नष्ट होने वाले
कुकर्मान्तम्	=	बुरे कर्म से नष्ट होने वाले
विषादः	=	दुःख
परिवर्जनम्	=	त्याग, छोड़ना
सौहृदम्	=	दोस्ती
नृणाम्	=	मनुष्यों का/की/के
समर्थानाम्	=	शक्ति वालों का

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः

कोऽतिभार : = कः + अतिभार : (विसर्गसन्धिः)

तस्योच्छेदः = तस्य + उच्छेदः (गुणसन्धिः)

बकास्तत्र = बकाः + तत्र (विसर्गसन्धिः)

सर्वार्थसाधनम् = सर्व + अर्थसाधनम् (दीर्घसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

पूज्यते = $\sqrt{पूज्}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् (कर्मवाच्यम्)

पश्यन्ति = $\sqrt{दृश्}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

बध्यन्ते = $\sqrt{बन्ध्}$ + यक्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. उदाहरणानुसारेण भावबोधकं पद्यांशं वदत :-

यथा- ऊँचे विचार वालों के लिए संसार ही परिवार है ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।

(i) गँवार सलाह से कुपित हो जाता है ।

.....

(ii) राजा गुप्तचरों से सब जान लेते हैं ।

.....

(iii) बड़े-बड़े घराने झगड़कर बर्बाद हो जाते हैं ।

.....

(iv) समर्थ के लिए क्या असंभव है ?

.....

(v) चुप रहना सबसे भला होता है ।

.....

2. पाठस्य श्लोकद्वयं सस्वरं श्रावयन्त ।

लिखित:

3. रिक्तस्थानं पूरयत -

(क) ..... हि मूर्खाणां ..... न शान्तये ।
पय:पानं ..... केवलं ..... ॥

(ख) अयं ..... गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु ..... ॥

4. निम्नलिखितानां जन्तूनां नामानि मातृभाषायां लिखत :-

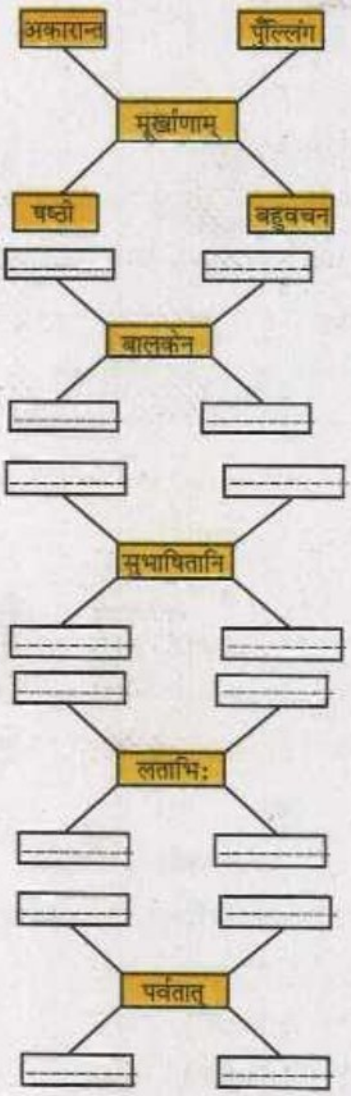
व्याघ्र: ..... । अजा ..... ।
मृग: ..... । अश्व: ..... ।
वृष: ..... । कूर्म: ..... ।
वृश्चिक: ..... । घोटक: ..... ।
मीन: ..... । नकुल: ..... ।
हस्ती ..... । गर्दभ: ..... ।

5. समुचितविभक्तिप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत -

यथा-स: मुखेन खादति । (मुख)

(क) गङ्गा ..... निर्गच्छति । (हिमालय)
(ख) ..... राजधानी दिल्ली अस्ति । (भारत)
(ग) वृक्षात् ..... पतन्ति । (पत्र)
(घ) वयं ..... पश्याम: । (नेत्र)
(ङ) ता: ..... गच्छन्ति । (विद्यालय)

6. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानं पूरयत

वाक्यानि रचयत -

(क) यूयम् .....

(ख) शनैः .....

(ग) हसाम: .....

(घ) साधव: .....

(ङ) वनेषु .....

स्वस्मरणेन द्वौ श्लोकौ लिखत ।

श्लोकमेकं लिखित्वा तस्यार्थं हिन्दीभाषायां लिखत ।

नीतिश्लोकानां संग्रहणं कुरुत ।

योग्यता-विस्तार:

संस्कृत में लाखों सुभाषित श्लोक प्रचलित हैं जिनका मानव जीवन में सदा उपयोग होता इन सुभाषितों का वर्गीकरण उनकी विषय-वस्तु के आधार पर करके अनेक सुभाषित - संग्रह ाये गये हैं जिनमें कुछ मूल रूप से तथा कुछ हिन्दी-अंग्रेजी अनुवादों के साथ प्रकाशित हुए । विद्यार्थियों को अपने पुस्तकालयों से लेकर इन ग्रन्थों का अवलोकन करना चाहिए । यहाँ के अतिरिक्त ज्ञान तथा मनोरञ्जन के लिए विद्या से सम्बद्ध कुछ सरल सुभाषित पद्य दिये जा : हैं ।

- सुखार्थिनः कुतो विद्या, कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ।
  सुखार्थी चेत् त्यजेद् विद्यां, विद्यार्थी चेत् त्यजेत् सुखम् ॥

- विद्या शस्त्रं च शास्त्रं च, द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
  आद्या हास्याय वृद्धत्वे, द्वितीयाद्रियते सदा ॥

- क्षणशः कणशश्चैव, विद्यामर्थं च साधयेत् ।
  क्षणत्यागे कुतो विद्या, कणत्यागे कुतो धनम् ॥
- अलसस्य कुतो विद्या, अविद्यस्य कुतो धनम् ।
  अधनस्य कुतो मित्रम्, अमित्रस्य कुतः सुखम् ॥
- नरस्याभरणं रूपं, रूपस्याभरणं गुणः ।
  गुणस्याभरणं ज्ञानं, ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥
- रूपयौवनसम्पन्नाः, विशालकुलसंभवाः ।
  विद्याहीना न शोभन्ते, निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥

पाठ में दिये श्लोकों के उपदेश

(1) विद्या की ही उपासना करें ।

(2) मूर्खों को उपदेश न दें ।

(3) उत्साही के लिए सब कार्य सरल हैं ।

(4) संकट के समय धैर्य रखकर संकट के निवारण का उपाय खोजें ।

(5) सबके देखने के साधन अलग-अलग हैं ।

(6) आवश्यकता होने पर ही बोलें, नहीं तो चुप रहें ।

(7) उदार हृदय बनें, संकीर्णहृदय न रहें ।

(8) सत्कर्म यश देता है ।

*****

दशमः पाठः

दिनचर्या

(दैनिक कार्यों की संस्कृत में अभिव्यक्ति)

जीवन को अच्छी तरह चलाने और स्वस्थ रहने के लिए दिनचर्या का महत्त्व है। नियमपूर्वक जीवन-यापन करने वाले दीर्घायु होते हैं। आहार-विहार के नियम प्राचीन शास्त्रकारों ने बनाये हैं। उन पर चलने वाले व्यक्ति आजीवन अपने सामने आये हुए कार्यों को प्रसन्नतापूर्वक करते हैं। इसके विपरीत मिथ्या (अनुचित) आहार-विहार वाले सदा दुःखी रहते हैं। उनका कार्य उचित नहीं होता। इस पाठ में दिनचर्या के शाश्वत नियमों का वर्णन है।]

अस्माकं जीवने आहारः विहारश्च मुख्यौ पक्षौ स्तः। आहारः भोजनम् इति वर्तते। विहारः अन्यः सर्वः क्रियाकलापः। उभयोः नियमाः सन्ति। तेषां पालनेन मानवजीवनं सुखमयं भवति। अनेन मानवस्य दिनचर्या निर्धारिता भवति।

सामान्यतः प्रातःकाले सूर्योदयात् पूर्वमेव जागरणम् उचितम्। प्रकृतेः सर्वे प्राणिनः तथा कुर्वन्ति। पण्डिताः कथयन्ति यत् सूर्योदयात् पूर्वं ब्राह्ममुहूर्ते बुद्धिः अतीव प्रकाशते। अतः

बुद्धिकार्याणि तदा बहुमूल्यानि भवन्ति । प्रातः एव स्नानादि नित्यकर्म कर्तव्यम् । तेन सम्पूर्णं दिनं शक्तिः स्फूर्तिश्च भवतः । दिवसे यथाकालं स्वकीयं निर्धारितं कार्यं करणीयम् । छात्राः अध्ययनं कुर्वन्ति, गृहस्थाः गृहकार्यं कुर्वन्ति, कार्यालयेषु सर्वे स्व-स्व कार्यम् आचरन्ति । एवं दिवसस्य उपयोगः भवति । सायंकाले भ्रमणम् उद्यानगमनं वा शोभनं भवति । अनेन शरीरं मनश्च स्वस्थे जायेते । रात्रौ यथासमयं शयनम् उचितम् ।

प्रातःकाले जलपानम् अल्पाहारः वा आवश्यकः । तस्मिन् फलानि, पेयानि तथा स्वच्छानि द्रव्याणि आवश्यकानि सन्ति । मध्याह्ने क्षुधानुसारेण अन्नं व्यञ्जनं च ग्रहणीयम् । अल्पभोजनं स्वास्थ्यकरं भवति । बहुभोजनं हानिकारकं जायते । सायंकाले दुग्धपानं फलाहारो वा करणीयः । रात्रौ च सुलभम् अल्पं भोजनं हितकरं भवति । भोजनात् पूर्वं दन्तानां शोधनं, पादप्रक्षालनं, ईशवन्दनं च हितं भवति ।

आयुर्वेदः कथयति – युक्ताहारविहाराभ्यां नियतं दीर्घजीवनम् ।
मिथ्याहारविहाराभ्यामस्वास्थ्यं चाल्पजीवनम् ॥

शब्दार्थः

आहारः	=	भोजन
विहारः	=	घूमना, भोजनेतर कर्मसमूह
पक्षौ	=	हिस्से, पहलू, पक्ष
सर्वः	=	सभी
क्रियाकलापः	=	गतिविधि, कार्यसमूह
उभयोः	=	दोनों के
पालनेन	=	पालन से
सुखमयम्	=	सुखी
सूर्योदयात्	=	सूर्योदय से
पूर्वमेव (पूर्वम्+एव)	=	पहले ही
जागरणम्	=	जागना, उठना

प्रकृतेः = प्रकृति के

प्राणिनः = (सब) प्राणी

ब्राह्ममुहूर्ते = सूर्योदय से पूर्व के समय में

प्रकाशते = प्रकाशित होता है

बुद्धिकार्याणि = बुद्धि के द्वारा किये जाने वाले काम

बहुमूल्यानि = बेशकीमती

यथाकालम् = समयानुसार

स्वकीयम् = अपना, अपने (को)

करणीयम् = करना चाहिए

कार्यालयेषु = कार्यालयों में

स्व-स्व = अपने-अपने

आचरन्ति = आचरण करते हैं

शोभनम् = अच्छा

जायते = होता / होती है

अल्पाहारः (अल्प+आहारः) = नाश्ता, जलपान

मध्याह्ने = दोपहर में

क्षुधानुसारेण (क्षुधा+अनुसारेण) = भूख के अनुसार

व्यञ्जनम् = सब्जी, तरकारी, उपकरण

ग्रहणीयम् = लेना चाहिए

अल्पभोजनम् = थोड़ा भोजन करना

बहुभोजनम् = बहुत भोजन करना

करणीयः	=	करना चाहिए / करने योग्य
सुलभम्	=	आसान
हितकरम्	=	उपयोगी, लाभप्रद
शयनात्	=	सोने से, शयन से
दन्तानाम्	=	दाँतों का
शोधनम्	=	साफ करना
पादप्रक्षालनम्	=	पैर धोना
ईशवन्दनम्	=	ईश्वर की प्रार्थना
नियतम्	=	निश्चित
युक्ताहारः	=	उचित खाना-पीना
मिथ्याहारः	=	अस्वास्थ्यकर भोजन

व्याकरणम्

सन्धि-विच्छेदः

पूर्वमेव	= पूर्वम् + एव
अल्पाहारः	= अल्प + आहारः
क्षुधानुसारेण	= क्षुधा + अनुसारेण
स्फूर्तिश्च	= स्फूर्तिः + च
चाल्पजीवनम्	= च + अल्पजीवनम् ।

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

स्तः = √अस्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, द्विवचनम्

कुर्वन्ति = √कृ, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

भवन्ति = √भू, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

भवतः = √भू, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, द्विवचनम्

करणीयम् = √कृ + अनीयर्, नपुं, एकवचनम्

जायते = √जन्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

ग्रहणीयम् = √ग्रह् + अनीयर्, नपुं, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. अधोलिखितपदानाम् उच्चारणं कुरुत -

आहारः, मानवजीवनम्, पूर्वमेव, बुद्धिकार्याणि, स्वकीयम्

मध्याह्ने, ग्रहणीयम्, व्यञ्जनम्, दीर्घजीवनम् ।

2. निम्नलिखितपदानाम् अर्थं वदत -

विहारः, उभयः, यथाकालम्, सम्पूर्णम्, हितकरम्

दन्तानाम्, व्यञ्जनम्, अल्पाहारः, नियतम् ।

3. निम्नलिखितस्य पद्यस्य पाठं कुरुत -

युक्ताहारविहाराभ्यां नियतं दीर्घजीवनम् ।

मिथ्याहारविहाराभ्यामस्वास्थ्यं चाल्पजीवनम् ॥

लिखित:

4. अधोलिखितानां प्रश्नानां उत्तरम् एकपदेन लिखत -

(क) केषां पालनेन मानवजीवनं सुखमयं भवति ?

(ख) सामान्यतः प्रातःकाले कदा जागरणम् उचितम् ?

(ग) स्नानादिनित्यकर्म कदा कर्त्तव्यम् ?

(घ) रात्रौ यथासमयं किं करणीयम् ?

(ङ) प्रातःकाले कीदृशः आहारः आवश्यकः ?

5. दिनचर्या के अनुसार कार्य करने से क्या-क्या लाभ होते हैं ?

6. कोष्ठात् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) आहारः ---------- इति वर्तते । (भोजनम्, पेयम्)

(ख) नियमानां पालनेन मानवजीवनं ---------- भवति । (सुखमयं, दुःखमय

(ग) दिवसे यथाकालं ---------- निर्धारितं कार्यं करणीयम् । (परकीयं, स्वकीय

(घ) अनेन शरीरं मनश्च ---------- जायेते । (स्वस्थे, अस्वस्थे)

(ङ) रात्रौ यथासमयं शयनम् ---------- । (उचितम्, अनुचितम्)

(च) बहुभोजनं ---------- जायते । (लाभकारकं, हानिकारकं)

7. निम्नलिखितपदानां द्विवचनम् लिखत -

	एकवचनम्		द्विवचनम्
यथा-	अस्ति	-	स्तः ।
	(क) भवति	-	- - ।
	(ख) पठामि	-	- - - ।

(ग) गायति - - - - ।

(घ) खादामि - - - - ।

(ङ) पिबति - - - - ।

(च) फलम् - - - - ।

(छ) गच्छसि - - - - ।

8. सन्धिं कुरुत -

(क) हिम + आलयः = ...

(ख) अल्प + आहारः = ...

(ग) च + अपि = ...

(घ) परम + अर्थः = ...

(ङ) विद्या + आलयः = ...

(च) पूर्व + उत्तरम् = ...

(छ) क्षुधा + अनुसारेण = ...

(ज) युक्त + आहारः = ...

9. अधोलिखितान् शब्दान् लिखत -

क्रियाकलापः, बुद्धिकार्याणि, ब्राह्ममुहूर्ते, द्रव्याणि, मध्याह्ने, पादप्रक्षालनम्, स्वास्थ्यकरम्, ईशवन्दनम्, चाल्पजीवनम् ।

10. सुमेलनं कुरुत –

पदानि	विपरीतार्थकपदानि
(क) सुखमयम्	(i) अनियमः
(ख) परकीयम्	(ii) अशक्तिः
(ग) नियमः	(iii) अनुचितम्
(घ) शक्तिः	(iv) हानिकारकम्
(ङ) उचितम्	(v) दुःखमयम्
(च) लाभकारकम्	(vi) स्वकीयम्

11. एतेषु किं 'सत्यम्', 'असत्यम्' वा, लिखत –

(क) पौष्टिकः आहारः आवश्यकः वर्तते । (.....)

(ख) रात्रौ यथासमयं शयनम् उचितम् । (.....)

(ग) बहुभोजनं लाभकारकं जायते । (.....)

(घ) प्रातःकाले जलपानम् अल्पाहारः वा आवश्यकः भवति । (.....)

(ङ) अल्पभोजनं स्वास्थ्यकरं भवति । (.....)

(च) प्रातःकाले सूर्योदयात् पूर्वमेव जागरणम् उचितम् । (.....)

(छ) सायंकाले शयनं लाभकरं भवति । (.....)

योग्यता-विस्तार:

जीवन में अनुशासन बहुत आवश्यक है । अनुशासन का परिणाम है कि अपने सभी आवश्यक कार्य समय पर किए जाएँ । इसीलिए प्राचीन काल में दिनचर्या तथा रात्रिचर्या पर बल दिया जाता था। राजाओं के लिए दोनों का बहुत महत्त्व था । राजशास्त्र के सभी ग्रन्थों में इसका प्रतिपादन है । आयुर्वेद में सामान्य मनुष्यों के लिए भी दिनचर्या के नियम दिये गये हैं । दिनचर्या को दूसरे शब्दों में 'आहार-विहार के नियम' कहा गया है ।

दिनचर्या के नियम देश, काल और पात्र के अनुसार पृथक्-पृथक् होते हैं फिर भी कुछ सामान्य नियम निर्धारित किये गये हैं जो यथासम्भव पालनीय हैं । जैसे सबेरे उठना और रात्रि में अधिक देर न जागना स्वास्थ्य के लिए अच्छा है । अंग्रेजी में कहावत है-

Early to bed and early to rise,
Makes a man healthy, wealthy and wise.

अर्थात् जल्दी सोने और जल्दी जागने से मनुष्य स्वस्थ, सम्पन्न तथा बुद्धिमान् होता है । इसी प्रकार प्रातः और सायंकाल का भ्रमण स्वास्थ्यकर होता है । भोजन के भी नियम आयुर्वेद में बताये गये हैं । कहा गया है कि एक अन्न के पच जाने पर ही दूसरा अन्न ग्रहण करना चाहिए। पूर्व भक्षित अन्न नहीं पचा हो तो भोजन करने से अनेक दोष उत्पन्न होते हैं । भोजन की मात्रा न अत्यल्प हो, न अधिक । अत्यल्प भोजन से शरीर दुर्बल होता है । अधिकाहार आलस्य बढ़ाता है । अतः क्षुधा के आधार पर मिताहार करना चाहिए । स्वच्छ स्थान पर धैर्यपूर्वक प्रसन्न मन से भोजन करना चाहिए । भोजन के समय हँसने, बोलने, चलने से या तेजी से भोजन करने पर श्वास-पथ अवरुद्ध हो जाता है । भोजन के बीच-बीच में जल पी सकते हैं किन्तु तुरत बाद में नहीं। वैद्यों ने कहा है - **मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि** । अर्थात् बार-बार थोड़ा-थोड़ा जल पीना चाहिए। ऐसा करने से शरीर के दूषित पदार्थ निकल जाते हैं ।

दिनचर्या में योगक्रिया तथा व्यायाम का बहुत महत्त्व है । दोनों ही खाली पेट करना चाहिए। सम्भव हो तो प्रातः और सायं इन्हें करें अन्यथा प्रातः काल इनके लिए श्रेष्ठ समय है । विभिन्न व्यवसायों में लगे हुए व्यक्तियों की दिनचर्या अर्थात् आहार विहार के नियम संयोजित किये जा सकते हैं किन्तु उनका पालन करना आवश्यक है ।

*****

एकादशः पाठः

डॉ० भीमरावः अम्बेदकरः

(भूतकाल के प्रयोग - लङ्, क्त, क्तवतु)

[वर्तमान भारत के सामाजिक परिवर्तन में तथा भारतीय संविधान के निर्माण में बाबा साहेब भीमराव अम्बेदकर का अद्भुत योगदान है। अनेक विश्वविद्यालयों से इनका नाम जुड़ा हुआ है। स्वयं दलित वर्ग से सम्बद्ध होने पर भी सम्पूर्ण भारतीय समाज की समरसता पर इन्होंने बल दिया तथा शताब्दियों से सामाजिक सुविधाओं से वञ्चित एक बड़े वर्ग को इन्होंने अधिकार दिला कर समाज के सामान्य क्रियाकलाप से जोड़ा। इस पाठ में डॉ० अम्बेदकर का संक्षिप्त जीवन तथा भारतीय राजनीति में इनके योगदान का परिचय दिया गया है।]

मध्यप्रदेशस्य महूनामके नगरे अप्रैलमासस्य चतुर्दशे दिवसे 1891 ई० वर्षे बाबासाहेब भीमरावः अम्बेदकरः जातः। महार-जातौ तस्य जन्म अभवत्। जन्मतः एव भीमरावः मेधावी आसीत्। तस्य प्रारम्भिकी शिक्षा रत्नागिरिनगरस्य मराठीविद्यालये सतारा-नगरस्य प्राशासनिकविद्यालये च अभवत्। ततः मुम्बई-नगरे स्थितात् एलफिंस्टनविद्यालयात् 1907 ई० वर्षे भीमरावः प्रवेशिकापरीक्षाम् उत्तीर्णः। तत्रैव महाविद्यालये छात्रवृत्तिं गृहीत्वा स बी०ए० पर्यन्तम् अध्ययनं कृतवान्।

अल्पकालं बड़ौदा महाराजस्य सेवायां स्थित्वा स महाराजात् वृत्तिं लब्ध्वा कोलम्बियाविश्वविद्यालयात् डॉक्टरोपाधिं प्राप्तवान्। विदेशेषु अनेकत्र स्वप्रतिभायाः प्रकाशं कृत्वा भीमरावः प्रसिद्धो जातः। स विधिशास्त्रस्य महान् पण्डितः अभवत्। मुम्बई-नगरे कॉलेजशिक्षकः स नियुक्तः किन्तु शीघ्रमेव तत् पदम् अत्यजत्। लन्दननगरं च गत्वा अर्थशास्त्रे डी० एस-सी० इत्युपाधिं स प्राप्तवान्।

भारतम् आगम्य दलितानाम् अस्पृश्यानां हिताय स महत्कार्यं कृतवान् । ग्रन्थरचनया स तिभां प्रकाशितवान् । सामाजिककार्ये च स नेतृत्वं कृतवान् । भारतीयसंविधानस्य निर्माणे तस्य हद् योगदानं वर्तते । अनेकान् अधिनियमान् स्वीकृतान् कारयित्वा स भारतीयसमाजस्य समरूपतां कटितवान् । जीवनस्य अन्तिमकाले स अनेकैः दलितैः सह बौद्धधर्मं गृहीतवान् । तस्य भास्वरं वनं 6 दिसम्बर 1956 ई० वर्षे समाप्तम् ।

भारतीयसमाजस्य विषमतां दृष्ट्वा भीमरावः अतीव पीडितः आसीत् । यद्यपि स्वयं सर्वं ब्धवान् किन्तु वञ्चिताः जनाः तस्य हृदये सदा तिष्ठन्ति स्म । अतः निरन्तरं विधिसम्मतेन संघर्षेण ः दलितानां हिताय आरक्षणव्यवस्थां संविधाने कृतवान् । स भारतस्य प्रथमः विधिमन्त्री आसीत्। ः मरणोत्तरं 'भारतरत्नम्' इति राष्ट्रियं सम्मानं प्राप्तवान् । भारतीयः समाजः अस्य योगदानं कदापि विस्मरति ।

शब्दार्थाः

चतुर्दशे	=	चौदहवें में
जातः	=	उत्पन्न हुए
महारजातौ	=	महार जाति में
जन्मतः	=	जन्म से
स्थितात्	=	स्थित, अवस्थित
उत्तीर्णः	=	सफल हुए
तत्रैव	=	वही
गृहीत्वा	=	ग्रहण कर, लेकर
पर्यन्तम्	=	तक

कृतवान्	=	किया
अल्पकालम्	=	थोड़ा समय
सेवायाम्	=	सेवा में
स्थित्वा	=	रहकर
महाराजात्	=	महाराजा से
वृत्तिम्	=	आर्थिक सहायता
लब्ध्वा	=	पाकर
प्राप्तवान्	=	प्राप्त किया
विदेशेषु	=	विदेशों में
अनेकत्र	=	अनेक स्थानों पर
स्वप्रतिभायाः	=	अपनी प्रतिभा का
शीघ्रमेव (शीघ्रम्+एव)	=	शीघ्र ही / तुरन्त ही
अत्यजत्	=	त्याग दिया, छोड़ दिया
आगम्य	=	आकर
दलितानाम्	=	दलितों का
अस्पृश्यानाम्	=	अछूतों का
हिताय	=	भलाई के लिए
महत्कार्यम्	=	बड़े कार्य (को)

ग्रन्थरचनया	=	ग्रन्थ-रचना के द्वारा
प्रतिभाम्	=	प्रतिभा / कुशलता को
प्रकाशितवान्	=	प्रकाशित किया
नेतृत्वम्	=	अगुआई (को)
अनेकान्	=	अनेक (बहुवचन)
कारयित्वा	=	करा कर
समरूपताम्	=	समान रूप (को)
प्रकटितवान्	=	प्रकट किया
गृहीतवान्	=	ग्रहण किया
तस्य	=	उसका
भास्वरम्	=	चमक से भरा हुआ, उत्कृष्ट
समाप्तम्	=	समाप्त हुआ
विषमताम्	=	अलगाव, असमानता
दृष्ट्वा	=	देखकर
अतीव	=	अत्यन्त
पीडितः	=	दुःखी
लब्धवान्	=	प्राप्त किया
वञ्चिताः	=	रहित
आरक्षणव्यवस्थाम्	=	आरक्षण की व्यवस्था को

मरणोत्तरम्	=	मृत्यु के बाद
कदापि	=	कभी भी
अस्य	=	उसके
विस्मरति	=	भूलता है

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः

तत्रैव	= तत्र + एव (वृद्धिसन्धिः)
इत्युपाधिम्	= इति + उपाधिम् (यण्सन्धिः)
यद्यपि	= यदि + अपि (यण्सन्धिः)
मरणोत्तरम्	= मरण + उत्तरम् (गुणसन्धिः)
कदापि	= कदा + अपि (दीर्घसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

जातः	= $\sqrt{\text{जन्}}$ + क्त, पुं०, एकवचनम्
अभवत्	= $\sqrt{\text{भू}}$, लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
आसीत्	= $\sqrt{\text{अस्}}$, लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
उत्तीर्णः	= उत् + $\sqrt{\text{तृ}}$ + क्त, पुं०, एकवचनम्
गृहीत्वा	= $\sqrt{\text{ग्रह्}}$ + क्त्वा
कृतवान्	= $\sqrt{\text{कृ}}$ + क्तवतु
स्थित्वा	= $\sqrt{\text{स्था}}$ + क्त्वा
लब्ध्वा	= $\sqrt{\text{लभ्}}$ + क्त्वा
प्राप्तवान्	= प्र + $\sqrt{\text{आप्}}$ + क्तवतु , एकवचनम्
अत्यजत्	= $\sqrt{\text{त्यज्}}$, लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
गत्वा	= $\sqrt{\text{गम्}}$ + क्त्वा

आगम्य = आ + √गम् + ल्यप्

वर्तते = √वृत् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

गृहीतवान् = √ग्रह् + क्तवतु, पुं०, एकवचनम्

स्वीकृतान् = स्व + च्वि + √कृ + क्त, द्वितीया, बहुवचनम्

कारयित्वा = √कृ + णिच् + क्त्वा

समाप्तम् = सम् + √आप्ल् + क्त, नपुं०, एकवचनम्

दृष्ट्वा = √दृश् + क्त्वा

वञ्चिताः = √वञ्च् + क्त, पुं०, बहुवचनम्

विस्मरति = वि + √स्मृ , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत =

चतुर्दशे, महाराजातौ, रत्नागिरिनगरस्य, स्थितात्, सेवायाम्, अस्पृश्यानाम्, महत्कार्यम्, अत्यजत्, इत्युपाधिम्, गृहीतवान् ।

अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -

जातः, तत्रैव, गृहीत्वा, कृतवान्, लब्ध्वा, तत्, अत्यजत्, मरणोत्तरम्, विषमताम्, तिष्ठन्ति

लिखितः

कोष्ठात् शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत :-

(क) भीमरावस्य अम्बेदकरस्य जन्म ---------- अभवत् । (उत्तरप्रदेशे / मध्यप्रदेशे)

(ख) भीमरावः ---------- कॉलेजशिक्षकः नियुक्तः । (मुम्बईनगरे / बिहारप्रान्ते)

(ग) ---------- निर्माणे तस्य महद् योगदानं वर्तते (अमेरिकीसंविधानस्य/भारतीयसंविधानस्य)

(घ) सः ---------- महान् पण्डितः आसीत् । (गणितविषयस्य / विधिशास्त्रस्य)

(ङ) सः अस्पृश्यानां ---------- कार्यं कृतवान् (हिताय / नाशाय)

4. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन लिखत ।

(क) कस्मिन् प्रदेशे अम्बेदकरस्य जन्म अभवत् ?

(ख) कस्मिन् वर्षे अम्बेदकरस्य जन्म अभवत् ?

(ग) कस्मात् विश्वविद्यालयात् अम्बेदकरः डाक्टरोपाधिं प्राप्तवान् ?

(घ) भारतीयसंविधानस्य मुख्यनिर्माता कः आसीत् ?

(ङ) जीवनस्य अन्तिमकाले अम्बेदकरः कं धर्मं गृहीतवान् ?

(च) अम्बेदकरस्य भास्वरं जीवनं कस्मिन् वर्षे समाप्तम् ?

5. वचनपरिवर्तनं कुरुत -

	एकवचनम्		बहुवचनम्
	पठति		पठन्ति
(क)	गच्छामि	–	..... ।
(ख)	खादति	–	..... ।
(ग)	विस्मरति	–	..... ।
(घ)	आसीत्	–	..... ।
(ङ)	अभवत्	–	..... ।
(च)	अस्मि	–	..... ।
(छ)	तिष्ठति	–	..... ।

6. एतेषु किं 'सत्यम्' 'असत्यम्' वा, लिखत :-

यथा- मध्यप्रदेशस्य महूनामके नगरे अम्बेदकरस्य जन्म अभवत् ———— सत्यम् ।

(क) भीमरावः अम्बेदकरः ईसाई-धर्मं गृहीतवान् । (————)

(ख) सः दलितानाम् अस्पृश्यानां हिताय महत्कार्यं कृतवान् । (————)

(ग) सः भारतीयसंविधानस्य मुख्यनिर्माता आसीत् । (----------)

(घ) सः भारतस्य पञ्चमः विधिमन्त्री आसीत् । (----------)

(ङ) सः 'भारतरत्नम्' इति राष्ट्रियं सम्मानं प्राप्तवान् । (----------)

पदे योजयत -

(क) गृहम् + अगच्छत् = ...

(ख) इदम् + एव = ...

(ग) मुनीनाम् + आश्रमः = ...

(घ) फलम् + इव = ...

(ङ) वनम् + आगच्छत् = ...

(च) शीघ्रम् + एव = ...

निम्नवाक्यानि घटनाक्रमेण संयोज्य लिखत -

अस्पृश्यतां दूरीकर्तुं महत्कार्यं कृतवान् । अस्य प्रारम्भिकी शिक्षा रत्नागिरिनगरे संजाता। रावस्य जन्म 1891 ई० वर्षे अभवत् । अस्य जीवनं 1956 ई० वर्षे समाप्तम् । अयं लम्बिया-विश्वविद्यालयात् डॉक्टरोपाधिं लब्धवान् ।

सन्धिं कुरुत -

(क) तत्र + एव = ...

(ख) इति + उपाधिम् = ...

(ग) कदा + अपि = ...

(घ) यदि + अपि = ...

(ङ) नमः + ते = ...

(च) वदामि + अहम् = ...

(छ) सरः + तीरे = ...

10. विभक्तिनिर्णयं कुरुत -

यथा - महाविद्यालये सप्तमी विभक्तिः

(ख) विधिशास्त्रस्य .....

(ग) प्रतिभाम् .....

(घ) तस्य .....

(ङ) हिताय .....

(च) स्थितात् .....

(छ) बालकेन .....

11. प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कुरुत-

दृष्ट्वा, गृहीत्वा, गत्वा, लब्ध्वा, स्थित्वा

योग्यता-विस्तारः

आधुनिक भारत में दलितों के उद्धार के द्वारा सामाजिक समरसता तथा सामंजस्य की स्थापना करने वालों में डॉ० बाबा साहेब भीमराव अम्बेदकर का मुख्य स्थान है। अपने जीवनकाल में अम्बेदकर ने भारतीय समाज में दलितों की दुर्दशा का कटु अनुभव किया था। पर्याप्त शिक्षा प्राप्त करने के बाद भी आरम्भ में उन्हें समाज में समुचित स्थान नहीं मिला। उन्होंने दलित वर्ग का नेतृत्व किया तथा नारा दिया— शिक्षित बनो, संघर्ष करो, संगठित रहो। उन्होंने अपने जीवन में गाँधीदर्शन से प्रभावित होकर अनेक सत्याग्रह किये। सार्वजनिक जलाशयों का दलितों द्वारा प्रयोग, मन्दिरों में प्रवेश तथा भारतीय संविधान में उनके आरक्षित अधिकार के लिए अम्बेदकर के सत्याग्रह बहुत प्रसिद्ध हैं।

स्वतंत्र भारत में विधिमन्त्री के रूप में अम्बेदकर ने अपनी समृद्ध भूमिका दी थी। 21 गस्त 1947 को भारतीय संविधान की प्रारूपसमिति का इन्हें अध्यक्ष बनाया गया था। नेक विश्वविद्यालयों में उन्हें डॉक्टर की उपाधि प्रदान की थी। लन्दन विश्वविद्यालय ने डी० स-सी० कोलम्बो (श्रीलंका) विश्वविद्यालय ने एल् एल्०डी० तथा उस्मानिया विश्वविद्यालय ने ी० लिट्० की उपाधि उन्हें दी। ये उपाधियाँ विद्या के क्षेत्र में श्रेष्ठ मानी जाती हैं। कानून तथा विधान के विषय में डॉ० अम्बेदकर अपने युग के श्रेष्ठ विद्वानों में गिने जाते थे। उन्होंने अनेक न्थ लिखे जैसे— भगवान बुद्ध और उनका धर्म, बुद्ध और मार्क्स, धर्म का इतिहास इत्यादि। वे हान् वक्ता, राजनीतिज्ञ, समाजसुधारक तथा बहुत बड़े अर्थशास्त्री होने के अतिरिक्त अप्रतिम ाहित्यकार एवं भाषाविद् भी थे।

अम्बेदकर के द्वारा किये गये सामाजिक तथा राजनीतिक आन्दोलन का आज व्यापक रिणाम भारतीय क्षितिज पर दिखाई पड़ रहा है। दलितों के लिए आरक्षण तथा दलित-साहित्य की पृथक् विधा उनमें से अन्यतम है। डॉ० अम्बेदकर को मरणोपरान्त 'भारतरत्न' के सम्मान से विभूषित किया गया है।

विशेष - तत् और एतत् शब्दों का पुँल्लिंग प्रथमा एकवचन में शब्दरूप क्रमशः 'सः' और 'एषः' होता है। इनके विसर्ग व्यञ्जन वर्णों के पूर्व लुप्त हो जाते हैं। जैसे - स राजा आसीत्। एष बालकः अस्ति। इस पाठ में 'सः' का कई स्थानों पर 'स' इसी नियम के अनुसार हो गया है।

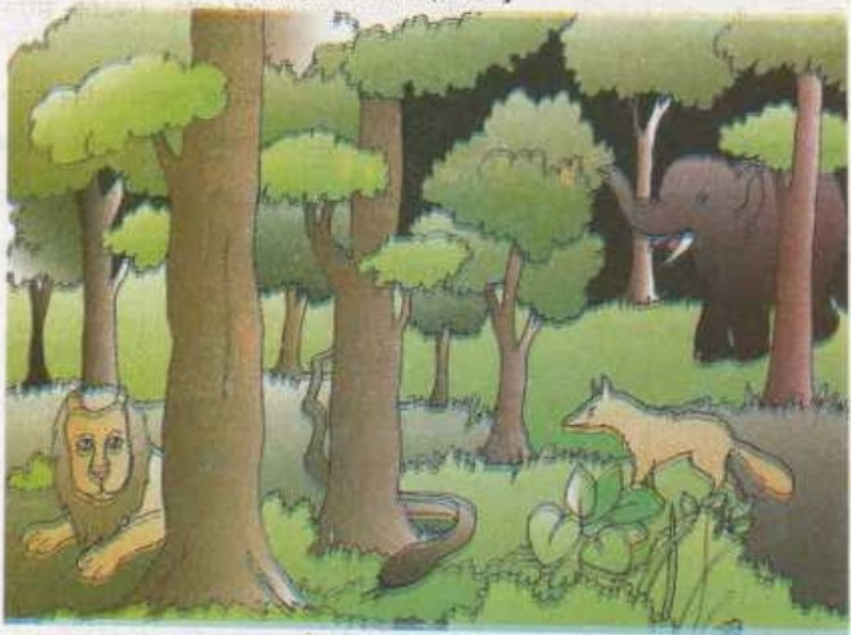
*****

द्वादशः पाठः

अरण्यम्

(कृ, घृ, त्यज्, मुच्, स्था धातु के प्रयोग)

[प्रस्तुत पाठ में पर्यावरण की शुद्धि के सबसे महत्त्वपूर्ण साधन वन का वर्णन है । वन जल, वायु, मि सबको शुद्ध करते हैं । अतः उनकी रक्षा आवश्यक है । उनमें अनेक पशु-पक्षी अपनी जीवन-चर्या संचालन करते हैं । मानव की व्यापक उन्नति की दृष्टि से वनों का बहुत महत्त्व है। इसलिए वनों के छात्रों की अभिरुचि उत्पन्न करना इस पाठ का उद्देश्य है ।]

वृक्षाणां समूहः अरण्यं वनं वा भवति । अरण्ये प्रकृतिस्थाः वृक्षाः भवन्ति । तत्र वन्य प्राणिनः निवसन्ति । व्याघ्राः, सिंहाः, भल्लुकाः, वानराः शृगालप्रभृतयः पशवः अरण्ये प सहजरूपेण निवसन्ति ।

अरण्येषु विविधाः वनस्पतयः भवन्ति । तेभ्यः फलानि मिलन्ति । अरण्येभ्यः विविध

ओषधयश्च मिलन्ति । वनेभ्यः प्राप्तेभ्यः विविधेभ्यः काष्ठेभ्यो जनाः उपस्करोणां निर्माणं कुर्वन्ति।

प्राणिनां प्राणरक्षायै वनम् अत्यावश्यकम् अस्ति । वयम् ऑक्सीजननामकं प्राणवायुं धारयामः कार्बनडाईऑक्साइड - नामकं दूषितं वायुं त्यजामः । वृक्षाः दूषितं वायुं गृह्णन्ति स्वच्छं वायुं च मुञ्चन्ति । इत्थं वृक्षाः परोपकारिणः सन्ति ।

अधुना संसारे पर्यावरणप्रदूषणं निरन्तरं वर्धमानमस्ति। वायुप्रदूषणात् जनाः रुग्णाः भवन्ति । जीवनोपयोगिनां वस्तूनां मध्ये वायोः प्रथमं स्थानमस्ति । वायुं विना वयं क्षणमपि न जीवामः ।

वायुप्रदूषणं नाशयितुम् अरण्यम् आवश्यकम् । वृक्षाः संसारे सततं वर्धमानाम् उष्णतां वारयितुं क्षमाः । अरण्यं वर्षार्थं मेघान् आकर्षति । अनेन भूक्षरणं न्यूनं भवति। वन्यजीवाः संरक्षिताः तिष्ठन्ति ।

इदानीं जनाः तात्कालिकलाभाय वृक्षाणां छेदनं कुर्वन्ति । निरन्तरं वृक्षाणां कर्तनेन संसारस्य महती हानिः सञ्जाता । इयमेव स्थितिः स्यात् तर्हि सर्वं जीवनं प्रदूषणेन कठिनं भविष्यति । अतः वृक्षाणां संरक्षणं संवर्धनं च कर्तव्यम् ।

शब्दार्थाः

अरण्यम्	=	जंगल, वन
प्रकृतिसंभवाः	=	प्राकृतिक रूप से उत्पन्न
वन्याः	=	जंगली
प्राणिनः	=	जीव (बहुवचन)
निवसन्ति	=	रहते हैं
व्याघ्राः	=	बाघ (बहुवचन)
भल्लुकाः	=	भालू
वानराः	=	बन्दर

शृगालप्रभृतयः	=	सियार इत्यादि
पशवः	=	जानवर
सहजरूपेण	=	स्वाभाविक रूप से
धारयामः	=	धारण करते हैं, ग्रहण करते हैं
त्यजामः	=	(हम) छोड़ते हैं
इत्थम्	=	इस प्रकार
वनस्पतयः	=	पेड़-पौधे
मिलन्ति	=	मिलते हैं
काष्ठेभ्यः	=	लकड़ियों से
उपस्कराणाम्	=	लकड़ी के सामानों का
मुञ्चन्ति	=	छोड़ते हैं
रुग्णाः	=	रोगी
नाशयितुम्	=	नष्ट करने के लिए
सततम्	=	निरन्तर, हमेशा
वर्धमानाम्	=	बढ़ती हुई, बढ़ने वाली
उष्णताम्	=	गर्मी को
वारयितुम्	=	रोकने के लिए
क्षमाः	=	समर्थ हैं
वर्षार्थम्	=	वर्षा के लिए
आकर्षति	=	आकृष्ट करता है
भूक्षरणम्	=	मिट्टी का कटना, बह जाना

न्यूनतामुपयाति (न्यूनताम् + उपयाति) = कम होता है

संरक्षिताः = सुरक्षित

तिष्ठन्ति = रहते हैं

इदानीम् = इस समय

छेदनम् = काटना

निरन्तरम् = लगातार

कर्तनेन = काटने से

महती = बहुत बड़ी

गृह्णन्ति = ग्रहण करते हैं, लेते हैं

न्यूनम् = कम

सञ्जाता = हुई

स्यात् = हो, रहे

तर्हि = तो, तब

भविष्यति = हो जाएगा

संवर्धनम् = बढ़ाना

संरक्षणम् = रक्षा

कर्तव्यम् = करना चाहिए

इयमेव (इयम् + एव) = यही (स्त्री०)

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः

ओषधयश्च = ओषधयः + च

अत्यावश्यकम् = अति + आवश्यकम्

वायुञ्च = वायुम् + च

सञ्जाता = सम् + जाता

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

सञ्जाता = √सम् + जन् + क्त + टाप्

स्थितिः = √स्था + क्तिन्

कर्तनम् = √कृत् + ल्युट्

कर्तव्यम् = √कृ + तव्य

वन्यः = वन + यत्

रुग्णाः = √रुज् + क्त

वर्धमानम् = √वृध् + शानच्

छेदनम् = √छिद् + ल्युट्

अभ्यास:

मौखिक:

1. अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -

अरण्येषु, ओषधयश्च, प्राणरक्षायै, क्षणमपि, जीवनोपयोगिनाम्, वर्धमानमस्ति, वारयितुम्, स्यात्-तर्हि, प्रदूषणेन, कर्तव्यम्

2. संस्कृतभाषायां स्वनाम स्वजन्मस्थानं च वदत ।

3. अधोलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं वदत -

ओषधयश्च, अत्यावश्यकम्, वायुञ्च, ततस्तत:, सोऽहम्

लिखित:

4. सुमेलनं कुरुत -

अ	आ
(क) दत्त्वा	(i) √पा + क्त्वा
(ख) दृष्ट्वा	(ii) √गम् + क्त्वा
(ग) पीत्वा	(iii) √पद् + क्त्वा
(घ) गत्वा	(iv) √दृश् + क्त्वा
(ङ) पठित्वा	(v) √दा + क्त्वा

5. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं पूर्णवाक्येन लिखत -

(क) वृक्षाणां समूह: किं भवति ?

(ख) अरण्ये कीदृशा: वृक्षा: भवन्ति ?

(ग) वनेभ्य: प्राप्तेभ्य: काष्ठेभ्यो जना: केषां निर्माणं कुर्वन्ति ?

(घ) वृक्षः कं वायुं गृह्णन्ति ?

(ङ) वृक्षाः कं वायुं मुञ्चन्ति ?

(च) कस्य प्रदूषणात् जनाः रुग्णाः भवन्ति ?

(छ) कं विना वयं क्षणमपि न जीवामः ?

(ज) अरण्यं वर्षार्थं कान् आकर्षति ?

(झ) केषां निरन्तरं कर्तनेन संसारस्य महती हानिः सञ्जाता ?

(ञ) केषां संरक्षणं संवर्धनं च कर्तव्यम् ?

6. कोष्ठात् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) व्याघ्राः, सिंहाः, भल्लुकाः शृगालप्रभृतयः पशवः ..... एव सहजरूपेण निवसन्ति । (वने, ग्रामे)

(ख) अरण्येषु विविधाः ..... भवन्ति । (भूपतयः, वनस्पतयः)

(ग) वनेभ्यः विविधाः ..... मिलन्ति । (ओषधयः, भवनानि)

(घ) संसारे अधुना पर्यावरणप्रदूषणं निरन्तरं ..... अस्ति । (वर्धमानम्, क्षीयमाणम्)

(ङ) वायुप्रदूषणात् जनाः ..... भवन्ति । (नीरोगाः, रुग्णाः)

(च) जीवनोपयोगिनां वस्तूनां मध्ये ..... प्रथमं स्थानम् अस्ति । (वायोः, भोजनस्य)

(छ) ..... विना वयं क्षणम् अपि न जीवामः । (जलं, वायुं)

(ज) वृक्षाः संसारे सततं वर्धमानाम् ..... वारयितुं क्षमाः । (उष्णतां, शीतलतां)

7. अधोलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत -

ओषधयः + च = ...

अत्यावश्यकम् = ...

वायुञ्च = ...

सञ्जाता = ...

8. सुमेलनं कुरुत -

(क)	अरण्यम्	1. ऑक्सीजन
(ख)	प्राणवायुः	2. वर्षणम्
(ग)	वृक्षकर्त्तनम्	3. उपस्करः
(घ)	कार्बनडाइऑक्साइड	4. भूक्षरणम्
(ङ)	काष्ठः	5. वायुप्रदूषणम्

9. वनों के विनाश से क्या हानि होती है?

10. वनों से क्या लाभ होते हैं ?

11. निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं लिखत -

अरण्यम्, प्रकृतिसंभवाः, भल्लुकः, वानरः, उपस्करः, रुग्णः, वारयितुम्, भूक्षरणम्, संरक्षितः, महती, संवर्धनम्, संरक्षणम् ।

12. संस्कृते अनुवादं कुरुत -

(क) वह प्रतिदिन विद्यालय जाता है ।

(ख) तुमलोग मन से (मनसा) पढ़ो (पठत) ।

(ग) विद्यालय के चारों ओर (परितः) वृक्ष हैं ।

(घ) पेड़ से (वृक्षात्) पत्ते गिरते हैं ।

(ङ) हे बालक! यहाँ (अत्र) आओ।

(च) दादाजी (पितामहः) कहानी (कथा) कहते हैं।

(छ) वे लोग मोहन के लिए वस्त्र लाते हैं।

योग्यता-विस्तारः

वाटिका- घर के पास के फूल आदि के पौधे।

उपवनम्- बाग-बगीचा, लगाया हुआ जंगल। गाँव या नगर के समीप भ्रमण के लिए।

वनम्- जंगल, वृक्षों का समूह, वृक्षों का झुरमुट। बस्ती से दूर लेकिन यहाँ बहुत भयानक जीव नहीं होते।

अरण्यम्- 'न रम्यम् अरण्यम्'। प्राकृतिक वृक्षों का समूह। यहाँ भयंकर पशु रहते हैं।

अरण्यानी- 'महत् अरण्यम्'। अरण्य से भी सघन (घना) एवं विस्तृत।

संस्कृत शास्त्रों में अग्नि के तीन भेद कहे गये हैं -

1. दावाग्नि - दावानल, वन की आग।
2. वडवाग्नि - बडवानल, समुद्र के ऊपर चमकने वाली अग्नि।
3. जठराग्नि - जठराग्नि, पेट की आग।

वैश्विक तापन (Global Warming) :-

विश्व के औसत तापमान में वृद्धि को 'वैश्विक तापन' कहते हैं। इसका मूल कारण 'हरित गृह गैसों' (Green house gases) में वृद्धि होना है। ये गैसें हैं- कार्बनडाइऑक्साइड, क्लोरो फ्लोरो कार्बन (CFC), कार्बन मोनो ऑक्साइड इत्यादि। इन गैसों में कार्बनडाइऑक्साइड हमारे वातावरण के ताप को बढ़ाने में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाती है। कार्बनडाइऑक्साइड की मात्रा बढ़ने का महत्त्वपूर्ण कारण वनों का विनाश है। पौधे प्रकाश-संश्लेषण के दौरान कार्बनडाइऑक्साइड ग्रहण करते हैं और ऑक्सीजन छोड़ते हैं। मानव तथा अन्य प्राणी श्वसन में

ऑक्सीजन लेते हैं और कार्बनडाइऑक्साइड छोड़ते हैं । और, इस प्रकार वातावरण में ऑक्सीजन और कार्बनडाइऑक्साइड का सन्तुलन बना रहता है । लेकिन बढ़ती जनसंख्या तथा पेड़ों की घटती संख्या वातावरण में कार्बनडाइऑक्साइड गैस की मात्रा को बढ़ा रही हैं ।

वैश्विक तापन के कारण विश्व-स्तर पर हिमनदियाँ (ग्लेशियर) पिघल रही हैं । इससे महासागरों का जल-स्तर बढ़ रहा है और विश्व के कई द्वीप जल-समाधि लेने की ओर बढ़ रहे हैं। ऐसे संभावित खतरों से बचने के लिए वैश्विक-स्तर पर प्रयास की जरूरत है । यदि कहीं राष्ट्रहित में पौधों को काटने की जरूरत हो तो उनके स्थान पर अन्यत्र अधिक-से-अधिक नये पौधे लगाये जाएँ।

वनों में अनेक जड़ी-बूटियों के लिए प्रसिद्ध वनस्पति होते हैं । उनसे भारतीय चिकित्सा-पद्धति की अनेक दवाएँ बनायी जाती हैं । वनों का विनाश होने से ऐसे वनस्पतियों पर संकट आ गया है । इन पौधों को कृत्रिम रूप से अब उद्यानों में (Harbarium) उगाया जा रहा है । किन्तु प्राकृतिक वनों में जो जड़ी-बूटियाँ होती थीं उनका गुण-धर्म कुछ दूसरा ही था । इसलिए अधिक-से-अधिक वनों की रक्षा पर हमारा ध्यान जाना चाहिए ।

वनों के कारण वर्षा होती है । ये वन जल का संग्रह भी भूमि के भीतर, पेड़ों की जड़ों में कर लेते हैं तथा स्थानीय भूजल (Underground water) के स्तर को सुरक्षित रखते हैं । वनों से भूक्षरण (Erosion) भी रुकता है तथा बहुमूल्य मिट्टी नष्ट होने से बच जाती है ।

*****

त्रयोदशः पाठः

परिहास-कथा

(क्त्वा, क्तवतु)

[मिथिला में अपनी बौद्धिक क्षमता तथा परिहास-प्रियता के कारण गोनू झा की बहुत ख्याति है। उस क्षेत्र में प्रत्येक व्यक्ति इनकी कोई-न-कोई कथा सुनाता है जिसमें इनकी प्रत्यग्र बुद्धि की महत्ता मिलती है। प्रस्तुत पाठ में गोनू झा की एक ऐसी कथा दी गयी है जिसमें एक भैंस के बँटवारे का वर्णन है।]

एकदा मित्रयोर्मध्ये एकस्याः महिष्याः विषये अनुबन्धः अभवत्। तेन एकः तस्याः पूर्वार्धभागस्य स्वामी भवेत्, अपरः पश्चाद्भागस्य। पूर्वार्धभागस्य अधिकारी तु मूर्खः आसीत्। अपरस्तु चतुरः। महिष्याः पूर्वार्धभागे मुखं भवति। तस्य स्वामी महिषीं भोजनादिना सेवते। अपरार्धभागस्य स्वामी महिष्याः दुग्धं प्राप्नोति। इत्थं सर्वदा पूर्वार्धस्य अधिकारी एव वञ्चितः भवति स्म।

स एकदा स्वमित्रं गोनू झा नामकं पण्डितं पृष्टवान् - भोः ! किं करोमि ? सदा वञ्चितोऽस्मि । गोनू झा तस्मै समुचितं परामर्शं दत्तवान् । ततः स महिषीं भोजनेन वञ्चितां कृतवान् । महिषी अतीव कुपिता । ततः स तां दोहनकालेऽपि दण्डप्रहारेण कोपितवान् । अथ महिषी कुपिता भूत्वा दोहनकाले पादप्रहारेण चतुरं मित्रं ताडितवती । स अकथयत् - भोः मित्र ! किमिदं करोषि ? मूर्खः पूर्वार्धस्वामी अवदत् - अहं महिष्याः पूर्वार्धस्य स्वामी । यत् मे रोचते तदेव करोमि । अनेन तव किम् ? चतुरः मूको जातः । इदं स्वधूर्तायाः फलं ज्ञात्वा लज्जितश्च ।

ततः स पुनः महिषीविभाजनं निरर्थकं कथयित्वा तस्या महिष्याः भोजनदाने दुग्धग्रहणे च उभौ स्वामिनौ इति स्वीकृतवान् । तेन उभयोः लाभः । अतः विभाजनं निरर्थकं न शोभते इति उपदेशः ।

शब्दार्थः

एकदा	=	एक बार
मित्रयोः	=	दो मित्रों के / में
मध्ये	=	बीच में
एकस्याः	=	एक की / का / के
महिष्याः	=	भैंस के / का / की
अनुबन्धः	=	समझौता
तेन	=	उसके अनुसार, उससे
तस्याः	=	उसका / की / के
पूर्वार्धभागस्य	=	आगे के आधे हिस्से का
अपरः	=	दूसरा
पश्चाद्भागस्य	=	पीछे के हिस्से का
चतुरः	=	चालाक, होशियार

प्राप्नोति	=	प्राप्त करता / करती है
सेवते	=	सेवा करता / करती हैं
इत्थम्	=	इस तरह
वञ्चितः	=	ठगा गया
पृष्टवान्	=	पूछा
तस्मै	=	उसे , उसको
परामर्शम्	=	सलाह
दत्तवान्	=	दिया
ततः	=	तब
दोहनकाले	=	दूहने के समय
दण्डप्रहारेण	=	लाठी मार कर
कोपितवान्	=	गुस्सा कर दिया
भूत्वा	=	होकर
पादप्रहारेण	=	पैर चलाकर
ताडितवती	=	मारा
अकथयत्	=	कहा
भोः	=	अरे
किमिदम् (किम्+ इदम्)	=	यह क्या
मे	=	मुझे, मुझको
रोचते	=	अच्छा लगता है
तदेव (तत् + एव)	=	वही
अनेन	=	इससे
मूकः	=	चुप, मौन
जातः	=	हो गया

कथयित्वा	=	कहकर
उभौ	=	दोनों
स्वीकृतवान्	=	स्वीकार किया
उभयोः	=	दोनों का

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः

मित्रयोर्मध्ये	= मित्रयोः + मध्ये	(विसर्गसन्धिः)
अपरस्तु	= अपरः + तु	(विसर्गसन्धिः)
वञ्चितोऽस्मि	= वञ्चितः + अस्मि	(विसर्गसन्धिः)
दोहनकालेऽपि	= दोहनकाले +अपि	(पूर्वरूपसन्धिः)
पूर्वार्धस्य	= पूर्व + अर्धस्य	(दीर्घसन्धिः)
लज्जितश्च	= लज्जितः + च	(विसर्गसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

ज्ञात्वा	=	$\sqrt{ज्ञा}$ + क्त्वा
कुपिता	=	$\sqrt{कुप्}$ + क्त + टाप्
वञ्चितः	=	$\sqrt{वञ्च्}$ + क्त
भूत्वा	=	$\sqrt{भू}$ + क्त्वा
जातः	=	$\sqrt{जन्}$ + क्त
कथयित्वा	=	$\sqrt{कथ्}$ + णिच् + क्त्वा

अभ्यासः

मौखिकः

1. अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -

प्रत्यग्रबुद्धिः, मित्रयोर्मध्ये, महिष्याः, अनुबन्धः, पूर्वार्धभागस्य, पश्चाद्भागस्य, अपरस्तु अपरार्धभागस्य, वञ्चितः, दोहनकालेऽपि, दण्डप्रहारेण, पादप्रहारेण, ताडितवती, पूर्वार्धस्वामी स्वधूर्तायाः, लज्जितश्च, दुग्धग्रहणे ।

2. निम्नलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं वदत -

(क) मित्रयोर्मध्ये

(ख) वञ्चितोऽस्मि

(ग) पूर्वार्धस्य

(घ) लज्जितश्च

(ङ) अपरस्तु

3. गोनू झा से संबंधित या उससे मिलती-जुलती एक अन्य कथा सुनाएँ ।

लिखितः

4. अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं लिखत-

एकदा, महिष्याः, अनुबन्धः, पूर्वार्धभागस्य, पश्चाद्भागस्य, इत्थम्, रोचते ।

5. अधोलिखितानि पदानि अनुसृत्य सदृशानि पदानि लिखत -

दुग्धम्, वञ्चिताम्, महिष्याः, वञ्चितोऽस्मि, दण्डप्रहारेण

6. 'परिहास-कथा' पाठ से मिलती-जुलती एक अन्य कहानी लिखें ।

7. अधोलिखितानि अशुद्धानि पदानि शुद्धानि कृत्वा लिखत-

महिस्याः, परामर्षम्, पादप्रहारेन, भोजनादिणा, पृस्टवान्

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

(क) मित्रयोर्मध्ये कस्याः विषये अनुबन्धः अभवत् ?

(ख) महिष्याः पूर्वार्धभागस्य अधिकारी कः आसीत् ?

(ग) सर्वदा कः वञ्चितः भवति स्म ?

(घ) 'परिहास-कथा' इति पाठेन का शिक्षा मिलति ?

2. मञ्जूषायाः उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

चतुरः, महिष्याः, मूर्खः, महिषी, मूको (मूकः)

(क) एकदा मित्रयोर्मध्ये एकस्याः ---------- विषये अनुबन्धः अभवत् ।

(ख) महिष्याः पश्चाद्भागस्य स्वामी ---------- आसीत् ।

(ग) महिष्याः पूर्वार्धभागस्य स्वामी ---------- आसीत् ।

(घ) दोहनकाले दण्डप्रहारेण ---------- कुपिता जाता ।

(ङ) चतुरः ---------- जातः ।

योग्यता-विस्तारः

गोनू झा की अन्य कथाएँ

I. गोनू झा के घर चोर आये

एक रात गोनू झा की पत्नी ने कहा, 'लगता है घर के पास चोर खड़े हैं । अब क्या करें?' गोनू झा ने चोरों को सुनाते हुए कहा, 'तुम चिन्ता न करो । मैंने सारा कीमती सामान बगल के खेत में गाड़ दिया है ।'

यह सुन चोर खेत को कुदाल से खोदने लगे । सुबह होने से पहले गोनू झा पहुँचे और बोले, 'आप सबने मेरा खेत खोद दिया इसके लिए धन्यवाद ।' चोर लज्जित होकर लौट गये ।

कुछ दिनों बाद चोर फिर आये । पत्नी ने कहा, "लगता है आज फिर चोर आये हैं ।"

चतुर्दशः पाठः

बोधगया

(मिश्रित व्याकरण)

[बौद्धधर्म अन्तरराष्ट्रीय स्थिति के कारण महत्त्वपूर्ण है । इस धर्म के अनुयायी बोधगया को भगवान् बुद्ध की ज्ञानस्थली के कारण बहुत आदर की दृष्टि से देखते हैं तथा यहाँ की यात्रा को अपने जीवन का परम लक्ष्य मानते हैं । बोधगया में भगवान बुद्ध का प्रायः चौदह सौ वर्ष पुराना मन्दिर तथा बोधिवृक्ष वर्तमान है । प्रस्तुत पाठ में बोधगया के धार्मिक महत्त्व तथा वर्तमान परिवेश का संक्षिप्त परिचय है ।]

विहारराज्यस्य गयामण्डले अवस्थितः बोधगया नाम ग्रामः अद्य महतीं प्रसिद्धिं प्राप्नोति । अत्र राजकुमारः सिद्धार्थः वैशाख-पूर्णिमायां बोधिं प्राप्तवान् । ततः परं सः भगवान् बुद्धः इति प्रसिद्धः । बौद्धधर्मस्य सर्वे उपासकाः बोधगयां प्रति श्रद्धां धारयन्ति । अद्य तत्र प्राचीनः अश्वत्थवृक्षः वर्तते । तस्यैव छायायां बुद्धः तपस्यां कृतवान्। तस्य वृक्षस्य समीपमेव बुद्धस्य प्राचीनं महाबोधि-

मन्दिरं वर्तते। मन्दिरे पद्मासने उपविष्टस्य बुद्धस्य पाषाणमूर्तिः वर्तते । प्रतिदिनं सहस्राधिकाः भक्ताः तस्य दर्शनाय आयान्ति ।

तस्य मन्दिरस्य परिसरः शान्तिमयः करुणायुक्तश्च वर्तते । बोधगयायां सम्प्रति विभिन्नानां देशानां निवासिभिः कृतानि बुद्धमन्दिराणि शोभन्ते। यथा—म्याँमार (बर्मा)-मन्दिरम् थाईमन्दिरम्, तिब्बतमन्दिरम्, जापानमन्दिरम् इत्यादि । तत्रैव मगधविश्वविद्यालयस्य मुख्यपरिसरः विशालः वर्तते। अधुना बोधगया रमणीयं दर्शनीयं स्थलम् । सम्पूर्णस्य परिसरस्य स्वच्छता परिवहनव्यवस्था च रमणीया वर्तते । वर्षं यावत् पर्यटकाः बोधगयां गत्वा आत्मानं धन्यं मन्यन्ते । अत्र निरञ्जना नाम नदी पार्श्वे प्रवहति । ग्रीष्मकाले सा शुष्यति । प्रशासनं बोधगयायाः विकासाय निरन्तरं प्रयासं करोति । वयमपि तत्र गत्वा परिसरस्य भ्रमणं कुर्याम ।

शब्दार्थाः

विहारराज्यस्य	=	बिहार राज्य के
गयामण्डले	=	गया में
अवस्थितः	=	स्थित
महतीम्	=	बड़ी (को)
बोधिम्	=	ज्ञान को
प्राप्तवान्	=	प्राप्त किया
ततःपरम्	=	उसके बाद
धारयन्ति	=	धारण करते हैं/करती हैं
अश्वत्थवृक्षः	=	पीपल का पेड़
तस्यैव (तस्य + एव)	=	उसका ही/उसी का
छायायाम्	=	छाया में
कृतवान्	=	किया
तस्मिन्	=	उसमें

पद्मासने	=	कमलासन / पद्मासन की अवस्था में
उपविष्टस्य	=	बैठे हुए का / की
पाषाणमूर्तिः	=	पत्थर की मूर्ति
सहस्राधिकाः	=	हजार से अधिक
दर्शनाय	=	दर्शन के लिए
आयान्ति	=	आते हैं
परिसरः	=	आहाता, स्थान
करुणा	=	दया
सम्प्रति	=	इस समय
निवासिभिः	=	निवासियों के द्वारा
कृतानि	=	बनाये गये
शोभन्ते	=	शोभते हैं
तत्रैव (तत्र+एव)	=	वहीं
अधुना	=	आजकल
रमणीयम्	=	सुन्दर, मनमोहक
दर्शनीयम्	=	दर्शन योग्य
स्थलम्	=	जगह
स्वच्छता	=	सफाई
वर्षं यावत्	=	सालों भर / पूरे साल
पर्यटकाः	=	यात्री
आत्मानम्	=	अपने आप को
मन्यन्ते	=	मानते हैं / समझते हैं

पार्श्वे	=	बगल में
प्रवहति	=	बहती है
शुष्यति	=	सूख जाती / जाता है
विकासाय	=	विकास के लिए / विकास को
भ्रमणम्	=	घूमना / घूमने का कार्य
परिसरस्य	=	आहाते का
कुर्याम	=	(हम) करें

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः

तस्यैव = तस्य + एव (वृद्धिसन्धिः, स्वरसन्धिः)

पद्मासने = पद्म + आसने (दीर्घसन्धिः, स्वरसन्धिः)

करुणायुक्तश्च = करुणायुक्तः + च (विसर्गसन्धिः)

सहस्राधिकाः = सहस्र + अधिकाः (दीर्घसन्धिः, स्वरसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय विभागः-

प्राप्नोति = प्र + √आप्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

प्राप्तवान् = प्र + √आप् + क्तवतु (पुं.)

धारयन्ति = √धृ + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

वर्तते = √वृत्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

आयान्ति = आ + √या, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

शोभन्ते = √शुभ्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

करोति = √कृ, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कुर्याम = √कृ, विधिलिङ्लकारः, उत्तमपुरुषः, बहुवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत-

प्रसिद्धिम्, श्रद्धाम्, अश्वत्थवृक्षः, सहस्राधिकाः, निरञ्जना, शुष्यति, भ्रमणम् ।

2. अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -

अवस्थितः, अद्य, ततःपरम्, उपविष्टस्य, सम्प्रति, अधुना

लिखितः

3. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकेन पदेन लिखत -

(क) बोधगया कस्मिन् मण्डले अस्ति ?

(ख) सिद्धार्थः कदा बोधिं प्राप्तवान् ?

(ग) कस्य छायायां बुद्धः तपस्यां कृतवान् ?

(घ) मन्दिरे बुद्धस्य पाषाणमूर्तिः कस्मिन् आसने वर्तते ?

(ङ) बोधगयापार्श्वे का नदी प्रवहति ?

4. कोष्ठात् उचितरूपं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत-

(क) विहारराज्यस्य ..... मण्डले बोधगया अस्ति । (गया-, नवादा-)

(ख) सिद्धार्थः ..... पूर्णिमायां बोधिं प्राप्तवान् । (आषाढ-, वैशाख-)

(ग) बोधगयायां प्राचीनः ..... वृक्षः वर्तते । (वट-, अश्वत्थ-)

(घ) बुद्धस्य पाषाणमूर्तिः ..... आसने वर्तते । (पद्म-, सिंह-)

(ङ) मगधविश्वविद्यालयस्य मुख्यपरिसरः ..... वर्तते । (गयायाम्, बोधगयायाम्)

लिखित:

5. निम्नलिखितानां शब्दानां प्रयोगेण संस्कृते वाक्यानि रचयत ।

बोधगया, अद्य, पाषाणमूर्तिः, भक्तः, प्रशासनम् ।

6. अर्थानुसारेण पदानि सुमेलयत

	पद		अर्थ
(क)	अद्य	-	इस समय
(ख)	सम्प्रति	-	आज
(ग)	अत्र	-	वहाँ
(घ)	तत्र	-	यहाँ
(ङ)	रमणीयम्	-	देखने योग्य
(च)	दर्शनीयम्	-	मनमोहक

7. रिक्तस्थानानि पूरयत -

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
(क)	ग्रामः	.....	.....
(ख)	उपासकः	उपासकौ	.....
(ग)	धारयति	धारयतः	.....
(घ)	करोति	.....	.....

8. अधोलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत -

(क) तस्य + एव = ...

(ख) पद्म + आसने= .....

(ग) सहस्राधिकाः = ...

(घ) करुणायुक्तश्च = ...

(ङ) तत्रैव = ...

७. एतेषु किं सत्यम् अथवा असत्यम् लिखत -

(क) बोधगया विहारस्य गयामण्डले अस्ति ।

(ख) राजकुमारः सिद्धार्थः आषाढपूर्णिमायां बोधिं प्राप्तवान् ।

(ग) अश्वत्थवृक्षस्य समीपमेव बुद्धस्य प्राचीनं महाबोधिमन्दिरं वर्तते ।

(घ) बुद्धः वटवृक्षस्य छायायां तपस्यां कृतवान्

(ङ) बोधगयायां जलमन्दिरम् अस्ति ।

योग्यता-विस्तारः

बौद्ध धर्म के प्रवर्तक सिद्धार्थ कपिलवस्तु के राजा शुद्धोदन के पुत्र थे । उनक आविर्भाव-काल 563 ई० पू० से 483 ई० पू० माना गया है । आरम्भ से ही उनकी अभिरुचि वैराग्य में थी । राजा ने उनका विवाह यशोधरा से कर दिया । उन्हें राहुल नामक पुत्र भी हुआ किन्तु एक दिन अत्यधिक विरक्ति के कारण वे राजभवन छोड़कर निकल गये तथा विभिन्न स्थानों पर अपनी जिज्ञासाओं का समाधान खोजते-खोजते अंत में बोधगया पहुँचे । उस समय वह 'उरुवेला' नाम का गाँव था । कई दिनों की तपस्या के बाद एक पीपल के वृक्ष के नीचे वैशाख पूर्णिमा को सिद्धार्थ को ज्ञान (बोधि) प्राप्त हुआ । उस समय उनकी आयु 35 वर्ष की थी । बोधि प्राप्ति के बाद उन्हें 'बुद्ध' कहा गया । अपने जीवन के शेष 45 वर्षों तक बिहार और उत्तर प्रदेश के विभिन्न स्थानों में उन्होंने घूम-घूमकर धर्म का प्रचार किया । बाद में इस धर्म को राज्याश्रय मिला । अशोक ने श्रीलंका, बर्मा (म्याँमार), चम्पा (थाइलैंड) इत्यादि देशों में धर्म-प्रचारक भेजे । कालान्तर में तिब्बत, गांधार, चीन तथा जापान में भी यह धर्म पहुँच गया ।

बोधगया बुद्ध के बोधि-लाभ (निर्वाण) से सम्बद्ध होने के कारण एशियाई देशों में बहुत लोकप्रिय तथा प्रतिष्ठित है । प्रतिवर्ष लाखों यात्री यहाँ तीर्थ-यात्रा के लिए आते हैं । सभी देशों के अपने-अपने मन्दिर बने हुए हैं जिनमें बुद्ध की अत्यन्त सुन्दर और बहुमूल्य प्रतिमाएँ लगी हुई हैं ।

*****

प्रासङ्गिकं व्याकरणम्

वर्णाः

संस्कृत भाषा में वर्णमाला को दो वर्गों में रखा जाता है - 1. स्वर वर्ण तथा 2. व्यञ्जन वर्ण। जिनका उच्चारण स्वतः बिना बाधा के होता है उन्हें **स्वर** कहते हैं (स्वयं राजन्ते इति स्वराः)। जिनके उच्चारण में स्वर की सहायता ली जाती है उन्हें व्यञ्जन कहते हैं (अन्वग् भवति व्यञ्जनम्) । व्यञ्जन स्वर पर आश्रित होता है ।

स्वरों की संख्या 13 है । वे हैं- अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ । इनमें ॠ तथा ऌ का प्रयोग अत्यल्प (शून्य प्राय) होता है । स्वरों को पाणिनि ने **अच्** कहा है। अच् एक प्रत्याहार है जो निम्नलिखित चार सूत्रों के अक्षरों से बना है- अइउण्, ऋऌक्, एओङ्, ऐऔच् । अ, ए, ओ इन तीनों स्वरों को **'गुण'** कहते हैं ।

एक दूसरे प्रकार से स्वरों को ह्रस्व और दीर्घ के रूप में विभक्त किया जाता है । अ, इ, उ, ऋ, ऌ - ये पाँचों ह्रस्व हैं । शेष आठों स्वर दीर्घ हैं ।

व्यञ्जनों को निम्नलिखित तीन भागों में विभक्त किया गया है -

1. स्पर्श वर्ण - क् से म् तक ।
2. अन्तःस्थ वर्ण - य्, र्, ल्, व् ।
3. ऊष्म वर्ण - श्, ष्, स्, ह् ।

सभी व्यञ्जनों को संयुक्त रूप से **'हल्'** कहा जाता है ।

स्पर्श वर्णों के उच्चारण में मुख के भीतर दो अवयव सट जाते हैं । इनके पाँच वर्ग हैं -

1. कण्ठ्य	- कवर्ग	- क्, ख्, ग्, घ्, ङ्
2. तालव्य	- चवर्ग	- च्, छ्, ज्, झ्, ञ्
3. मूर्धन्य	- टवर्ग	- ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्
4. दन्त्य	- तवर्ग	- त्, थ्, द्, ध्, न्
5. ओष्ठ्य	- पवर्ग	- प्, फ्, ब्, भ्, म्

उच्चारण-स्थानानि

स्वर हो या व्यञ्जन – सबका उच्चारण मुँह के भीतर कण्ठ से ओठ के बीच कहीं न कहीं पर होता है। इन्हें 'उच्चारण स्थान' कहते हैं। इन स्थानों से टकराती हुई प्राणवायु ध्वनियों क उत्पादन करती है। निम्नलिखित सूत्रों से इन उच्चारण-स्थानों को तथा उनसे सम्बद्ध वर्णों को सरलता से स्मरण रखा जा सकता है –

1. **अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः** – अ, आ, कवर्ग (क्, ख्, ग्, घ्, ङ्) ह् तथा विसर्ग का उच्चारण स्थान कण्ठ है। इसलिए इन वर्णों को **कण्ठ्य** (guttural) वर्ण कहते हैं।
2. **इचुयशानां तालु** – इ, ई, चवर्ग (च्, छ्, ज्, झ्, ञ्), य् तथा श् का उच्चारण स्थान तालु है। इसलिए इन वर्णों को **तालव्य** (palatal) वर्ण कहते हैं।
3. **ऋटुरषाणां मूर्धा** – ऋ (ह्रस्व या दीर्घ), टवर्ग (ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्), र् और ष् का उच्चारण -स्थान मूर्धा है। इसलिए इन्हें **मूर्धन्य** (cerebral) वर्ण कहते हैं।
4. **लृतुलसानां दन्ताः** – ऌ, तवर्ग (त्, थ्, द्, ध्, न्) ल् तथा स् का उच्चारण दाँत से होता है। इसलिए इन्हें **दन्त्य** (dental) वर्ण कहते हैं।
5. **उपूपध्मानीयानामोष्ठौ** – उ, ऊ, पवर्ग (प्, फ्, ब्, भ्, म्) तथा उपध्मानीय (प्, फ् के पहले विसर्ग जैसा उच्चारण) का उच्चारण दोनों ओठों के स्पर्श से होता है। इसलिए इन्हें **ओष्ठ्य** (labial) वर्ण कहते हैं।
6. **ञमङणनानां नासिका च** – वर्णों के (कवर्ग, चवर्ग आदि के) अन्तिम वर्ण के उच्चारण में कण्ठ आदि के अतिरिक्त नासिका (नाक) का भी उपयोग होता है। इसलिए ङ्, ञ्, ण्, न्, म् – इन वर्णों को **अनुनासिक** (nasal) भी कहते हैं।
7. **एदैतोः कण्ठतालु** – ए, ऐ इन दोनों का उच्चारण स्थान कण्ठ और तालु दोनों मिलकर है। इसलिए इन्हें **कण्ठतालव्य** वर्ण कहते हैं।
8. **ओदौतोः कण्ठोष्ठम्** – ओ, औ का उच्चारण-स्थान कण्ठ और ओठ दोनों से मिलकर होता है। इसलिए इन्हें **कण्ठोष्ठ्य** वर्ण कहते हैं।

वकारस्य दन्तोष्ठम्- व् का उच्चारण-स्थान दाँत और ओंठ दोनों मिलकर है। इसलिए इसे **दन्तोष्ठ्य** वर्ण कहते हैं।

नासिकाऽनुस्वारस्य- अनुस्वार का उच्चारण-स्थान नासिका (नाक) है। इसलिए इसे **नासिक्य** वर्ण कहा जाता है। उच्चारण-स्थानों का महत्त्व सन्धि-प्रकरण में बहुत अधिक होता है। जैसे- अ+इ = ए। **अ** का उच्चारण-स्थान कण्ठ है, **इ** का उच्चारण-स्थान तालु है। इसलिए इन दोनों का योग **ए** है क्योंकि वह कण्ठतालव्य वर्ण है। इसी प्रकार यदि+अपि = यद्यपि। यहाँ **इ** के स्थान में **य्** हुआ क्योंकि इ और य् दोनों तालव्य हैं। इसीप्रकार अन्य सन्धियों की व्याख्या में उच्चारण-स्थान पर ध्यान दिया जाता है।

पदानां विशेषाः

संस्कृत में व्यावहारिक दृष्टि से 'पद' (वाक्य में प्रयोग की क्षमता रखने वाले शब्द) तीन कार के है- सुबन्त, तिङन्त तथा अव्यय। **सुबन्त** सुप् विभक्तियों से युक्त होते हैं अर्थात् प्रथमा लेकर सप्तमी तक की विभक्तियाँ इनमें लगी रहती हैं। जैसे- बालकः, देवीनाम्, तेषु इत्यादि। **ङन्त** वे पद हैं जो तिङ् प्रत्ययों से युक्त होते हैं। ये विभिन्न लकारों में काल (Tense) तथा क्रया-दशा (Mood) का बोध कराते हैं। तिङ् प्रत्यय क्रियावाचक धातुओं से लगते हैं। जैसे- च्छति, पठतु, अलभत, गमिष्यति, पठेत् इत्यादि। **अव्यय** वे पद हैं जिनका रूप-परिवर्तन नहीं ता। जैसे- खलु, च, शनैः, प्रतिदिनम्, यथाशक्ति इत्यादि। इन तीनों प्रकार के पदों की शेषताएँ यहाँ दिखायी जाएँगी।

1. सुबन्त - पदानि

सुबन्त का अर्थ है - सुप् + अन्त। अर्थात् जब प्रातिपदिक (धातु से भिन्न सार्थक शब्द) साथ सुप् प्रत्यय जुड़े तो इसे 'सुबन्त' कहते हैं। सुप् प्रत्यय 21 हैं जो प्रथमा से सप्तमी तक त्येक विभक्ति में तीन-तीन वचनों के प्रत्ययों के रूप में हैं। सभी शब्द-रूपों में इन प्रत्ययों को खा जा सकता है -

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(Case-ending)	(Singular)	(Dual)	(Plural)
प्रथमा	सु	औ	जस्
द्वितीया	अम्	औट्	शस्
तृतीया	टा	भ्याम्	भिस्
चतुर्थी	ङे	भ्याम्	भ्यस्
पञ्चमी	ङसि	भ्याम्	भ्यस्
षष्ठी	ङस्	ओस्	आम्
सप्तमी	ङि	ओस्	सुप्

प्रथमा के सु से आरंभ करके सप्तमी के सुप् में प् को लेकर 'सुप्' प्रत्याहार बनता है इन सभी प्रत्ययों को सुप् में रखते हैं। इन विभक्तियों के रूप विभिन्न शब्दों के सन्दर्भ में कुछ परिवर्तित होते हैं। जैसे- बालक + सु = बालकः। रमा + सु = रमा। नदी + सु = नदी मुनि + सु = मुनिः। दातृ + सु = दाता। इदम् + सु = अयम्, इयम्, इदम्। अस्मद् + सु = अहम्। बालक + ङसि = बालकात्। राजन् + ङसि = राज्ञः। इदम् + ङसि = अस्मात्, अस्याः। पितृ + ङसि = पितुः। इन रूप - परिवर्तनों के कारणों को व्याकरण के उच्चतर ग्रन्थों में समझाया गया है। प्रारंभिक छात्रों को शब्द रूप (Declension) को याद कर लेना ही उपाय है।

लिङ्गम् (Gender) :- सुबन्त शब्दों की महत्त्वपूर्ण विशेषता लिङ्ग को लेकर है। अस्मद्, युस्मद् के रूपों को छोड़कर सभी सुबन्त रूप किसी न किसी लिङ्ग में होते हैं। संस्कृत में तीन लिङ्ग हैं - पुँल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग तथा नपुंसकलिङ्ग। ये लिङ्ग प्राकृतिक भी हैं और व्याकरणिक भी। ये शब्द के संस्कार कहे जाते हैं। इन लिङ्गों के आधार पर शब्दरूपों का विभाजन होता है। जैसे- अजन्त पुँल्लिङ्ग शब्द, अजन्त स्त्रीलिङ्ग शब्द तथा अजन्त नपुंसकलिङ्ग। इसीप्रकार हलन्त पुँल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग तथा नपुंसकलिङ्ग। मानक व्याकरण ग्रन्थों में इन्हीं छह वर्गों में शब्द-रूपों को रखा जाता है। आगे कुछ शब्द-रूप दिये गये हैं।

चम् - संख्या का निर्देश करने के लिए वचन का उपयोग होता है । संस्कृत भाषा में तीन वचन । हैं - एकवचन, द्विवचन तथा बहुवचन। द्विवचन के रूप बहुत कम होते हैं । जैसे - बालक द के रूप में द्विवचन के वस्तुत: तीन ही रूप है - बालकौ (प्रथमा तथा द्वितीया) बालकाभ्याम् तीया, चतुर्थी, पञ्चमी) तथा बालकयो: (षष्ठी, सप्तमी) । अन्य भाषाओं में इसका प्रयोग नहीं ा; संस्कृत में भी इसके प्रयोग कम किये जा रहे हैं । एकवचन तथा बहुवचन क्रमश: एक तथा ेक वस्तुओं के बोधक हैं । जैसे- पुस्तकम् (एक पुस्तक), पुस्तकानि (अनेक पुस्तकें) । अहम् केवल मैं), वयम् (हम सब लोग), गौ: (एक गाय या बैल), गाव: (बहुत सी गायें या अनेक ा)। वचन का प्रयोग तिङन्त में भी होता है किन्तु उसका आधार सुबन्त ही रहता है जैसे - लका: पठन्ति, बालक: पठति । क्रिया में वचन का भेद कर्ता (सुबन्त) के भेद के कारण है। गच्छ, यूयं गच्छत । यहाँ भी तिङन्त में वचन-भेद सुबन्त के वचन-भेद के कारण है ।

भक्ति:- संख्याकारकबोधयित्री विभक्ति: । अर्थात् जो संख्या (वचन) तथा कारक (क्रिया निष्पत्ति में सहायता के रूप) का बोध कराये उसे **'विभक्ति'** कहते हैं । ऊपर 21 (7×3) भक्तियों का उल्लेख किया गया है । पहले प्रथमा, द्वितीया से लेकर सप्तमी तक सात भक्तियाँ हैं । प्रत्येक विभक्ति तीन-तीन वचनों में बँटी हुई है । विभक्ति को प्रत्यय के अन्तर्गत ते हैं । सुप् प्रत्ययों को विभक्ति कहते हैं । यदि कोई पूछे कि **राज्ञाम्** में कौन विभक्ति है तो र होगा कि राजन् शब्द से षष्ठी बहुवचन की **आम्** विभक्ति लगी है । विभक्ति के प्रयोग के यम वैयाकरणों ने बनाये हैं । सामान्य रूप से कारकों का प्रकाशन विभक्तियों से होता है से - कर्ता कारक में **प्रथमा** (बालक: पठति), कर्म कारक में **द्वितीया** (स ओदनं खादति), रण कारक में **तृतीया** (कलमेन लिखति), सम्प्रदान कारक में **चतुर्थी** (शिक्षकाय दक्षिणां ाति), अपादानकारक में **पंचमी** (वृक्षात् पत्रं पतति), संबन्ध मात्र में **षष्ठी** (बालकस्य तकम्), अधिकरण कारक में **सप्तमी** (वृक्षे फलानि सन्ति) होती है । संबोधन में प्रथमा भक्ति होती है ।

विभक्तियाँ कुछ अन्य कारणों से भी होती हैं, भले ही वहाँ कारक नहीं हो । जैसे - लकेन सह पिता आगच्छति । यहाँ 'सह' शब्द के कारण बालक में तृतीया है । **श्रीगणेशाय म:** - यहाँ **नम:** के योग में चतुर्थी विभक्ति हुई है । कारक से भिन्न, किसी शब्द के कारण

जब विभक्ति होती है तो उसे **उपपद विभक्ति** कहते हैं ।

सह और **नमः** के योग से होने वाली क्रमशः तृतीया और चतुर्थी ऐसी ही विभक्तियाँ
कारक के कारण होने वाली विभक्ति को **कारक विभक्ति** कहते हैं । जैसे- वृक्षात् पत्रं पत
यहाँ **वृक्ष** अपादान है इसीलिए पञ्चमी विभक्ति लगी है ।

कारकम् :- **'क्रियान्वयि कारकम्'**, **'क्रियानिष्पादकं कारकम्'** क्रिया के पूर्ण होने
जिन-जिन साधनों की आवश्यकता होती है वे साधन **कारक** कहलाते हैं । जैसे- पचति क्रि
के संपादन में पकाने वाला (कर्ता), पकाने की वस्तु (कर्म), पकाने का साधकतम उपकर
(जैसे- अग्नि, कलछी इत्यादि करण), जिसके लिए पकाया जा रहा है वह व्यक्ति (सम्प्रदान
तथा जिस बर्तन में पकाया जा रहा हो (अधिकरण) ये सब सहायक हैं । अतएव कारक हैं । ह
प्रयोग करेंगे - सूपकारः स्थाल्याम् (बटलोही में) अग्निना पण्डितेभ्यः ओदनं पचति । य
सूपकार (रसोइया) कर्ता कारक है, **स्थाली** अधिकरण कारक है । **अग्नि** करण कारक
पण्डित सम्प्रदानकारक है। **ओदन** कर्म कारक है । यह एक सामान्य वाक्य है जिसमें कई कार
एक साथ हैं ।

संस्कृत के विद्वानों ने छह कारक माने हैं-

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट् ॥

कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, अधिकरण- ये छह ही कारक माने गये हैं क्योंकि
क्रिया से इनका अन्वय (संबंध) होता है । संबंध और संबोधन को कारक नहीं माना जाता क्योंकि
क्रिया से ये सीधे जुड़े नहीं रहते । इन कारकों के प्रमुख सूत्रों को हम जान लें तो बहु
सुविधा होगी ।

कर्ता - **स्वतन्त्रः कर्ता** । क्रिया की निष्पत्ति (सम्पादन) में जिस व्यक्ति के स्वतन्त्र रूप से लग
हुए रहने की कल्पना की जाये उसे **कर्ता** कहते हैं । जैसे- रामः गच्छति । सूपकारः पचति । पत्र

ति। वसन्तः आगच्छति । **वर्षाः** भवन्ति । मेघाः गर्जन्ति । कर्ता चेतन या अचेतन भी हो सकता । **'कर्तृवाच्य'** में कर्ता प्रथमा विभक्ति में रहता है और वचन की दृष्टि से क्रिया पर नियन्त्रण ता है । **'कर्मवाच्य'** में कर्ता का क्रिया पर यह नियन्त्रण नहीं रहता । इसीलिए उसमें तृतीया भक्ति लगती है । जैसे- बालकेन चन्द्रः दृश्यते (लड़के के द्वारा चन्द्रमा को देखा जा रहा है।) हाँ बालक 'दृश्यते' क्रिया का कर्ता है किन्तु उसका नियन्त्रण 'दृश्यते' पर नहीं है । उसे कर्म ारक का शब्द 'चन्द्रः' अपने नियन्त्रण में रखे हुए है ।

र्म - **कर्तुरीप्सिततमं कर्म** । कर्ता कारक जिसे प्राप्त करना सबसे अधिक चाहता हो उस वस्तु ो **कर्म** कहते हैं । कर्ता अपनी क्रिया से ही उसे पाना चाहता है । जैसे- बालकः ओदनं खादति। ादन- क्रिया के द्वारा बालक (कर्ता) ओदन को प्राप्त करना चाहता है । इसीलिए ओदन कर्म । कर्तृवाच्य में कर्म कारक वाले शब्द से द्वितीया विभक्ति लगती है । कर्मवाच्य में क्रिया कर्म साक्षात् नियन्त्रित होती है । इसलिए कर्म में प्रथमा विभक्ति लगती है । बालकेन ओदनः ाद्यते, तेन फलानि खाद्यन्ते- इन वाक्यों में ओदन और फल कर्म हैं जो क्रिया के वचन को न्वित करते हैं।

रणम् - **साधकतमं करणम्** । क्रिया को पूर्ण करने में जो सर्वाधिक सहायक उपकरण हो, उस प में कहने की वक्ता की इच्छा (विवक्षा) हो, उसे करण कारक कहते हैं । जैसे- कलमेन लखति, अग्निना पचति, यानेन गच्छति । इन वाक्यों में कलम, अग्नि और यान को सम्बद्ध क्रियाओं का सर्वाधिक सहायक या उपकारक माना गया है । क्रिया के अनेक उपकारकों में जो ेष्ठ रूप में समझा गया हो वही करण होता है । इसीलिए करण को साधकतम कहा गया है । रण कारक में तृतीया विभक्ति होती है ।

म्प्रदानम् - **कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्** । जब किसी वाक्य में कर्ता किसी कर्म के द्वारा किसी व्यक्ति (या वस्तु) को प्राप्त करता है उसे **सम्प्रदान कारक** कहते हैं । प्रायः इसमें दान क्रिया का प्रयोग होता है । देय वस्तु कर्म है । उससे किसी को प्रसन्न किया जाता है । प्रसन्न

होने वाला व्यक्ति सम्प्रदान है । जैसे- मोहनः मित्राय पुस्तकं ददाति । यहाँ **मित्र** सम्प्रदान क्योंकि पुस्तक (कर्म) से उसे प्रसन्न किया जा रहा है । शिक्षकः छात्रेभ्यः कथां कथयति । क कथा (कर्म) से छात्रों को प्रसन्न किया जा रहा है । **छात्र** सम्प्रदान हैं। सम्प्रदान के अन्य अ सूत्र (लक्षण) भी हैं । जैसे-धारेरुत्तमर्णः, स्पृहेरीप्सितः इत्यादि । इन्हें हम आगे की कक्षाओं पढ़ेंगे । सम्प्रदान कारक में चतुर्थी विभक्ति होती है ।

अपादानम्- **ध्रुवमपायेऽपादानम्** । जहाँ अपाय (विभाग) की बात हो वहाँ विभाग के **आरंभि बिन्दु** (ध्रुव Starting Point of Separation) को अपादान कारक कहते हैं । जैसे- वृक्षात् पतति । वृक्ष से पत्र का विभाजन हो रहा है । ग्रामात् आगच्छति - आने वाले व्यक्ति का ग्र से विभाजन हो रहा है । अतः वृक्ष और ग्राम अपादान हैं । अपादान के भी अन्य अनेक स (लक्षण) हैं जो गौण अपादान का निर्देश करते हैं । जैसे- वारणार्थानामीप्सितः, जनिकर्तुः प्रकृति भुवः प्रभवश्च इत्यादि । इन्हें आगे चलकर पढ़ेंगे । अपादान में पञ्चमी विभक्ति होती है ।

अधिकरणम्- **आधारोऽधिकरणम्** । कर्ता या कर्म के आधार के रूप में जो क्रिया की पूर्णता सहायक होता है वह अधिकरण कारक है । जैसे- कटे (चटाई पर) छात्राः उपविशन्ति । यहाँ छ कर्ता हैं, उनका आधार (बैठने का स्थान) कट अर्थात् चटाई है । अतः कट अधिकरण है । क के आधार का उदाहरण है- घटे जलं पूरयति (घड़े में जल भरता है) यहाँ जल कर्म है उस आधार घट है । पात्रे ओदनं पचति- यहाँ पात्र ओदन का आधार है, ओदन कर्म है । अधिकर कारक में सप्तमी विभक्ति होती है ।

2. तिङन्त-पदानि

तिङन्त का अर्थ है - तिङ् + अन्त । अर्थात् धातु से जब तिङ् प्रत्यय जुड़े तो उसे तिङन्त कहते हैं । सुप् के समान तिङ् भी एक प्रत्याहार है जिसमें 18 प्रत्ययों का समाहरण होता है ये 18 प्रत्यय पहले दो भागों में विभक्त हैं- परस्मैपद (9 प्रत्यय) तथा आत्मनेपद (9 प्रत्यय) पुनः ये नौ प्रत्यय पुरुष और वचन के आधार पर रखे गये हैं । तिङ् प्रत्ययों की तालिका इस प्रक है -

परस्मैपद

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः (Third Person)	तिप्	तस्	झि
मध्यमपुरुषः (Second Person)	सिप्	थस्	थ
उत्तमपुरुषः (First Person)	मिप्	वस्	मस्

आत्मनेपदम्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः (Third Person)	त	आताम्	झ
मध्यमपुरुषः (Second Person)	थास्	आथाम्	ध्वम्
उत्तमपुरुषः (First Person)	इट्	वहिङ्	महिङ्

तिप् के ति से आरम्भ करके महिङ् के ङ् तक आनेवाले प्रत्ययों को तिङ् प्रत्याहार में समाविष्ट किया जाता है । संस्कृत भाषा में प्रायः 2000 धातुओं की गणना की गयी है । कुछ धातुओं से केवल परस्मैपद प्रत्यय ही लगते हैं, कुछ से केवल आत्मनेपद और कुछ धातुओं से दोनों प्रकार के प्रत्यय लगते हैं । इस आधार पर धातुओं को परस्मैपदी, आत्मनेपदी तथा उभयपदी- इन तीन वर्गों में रखा जाता है । तिङन्तों की संख्या बहुत अधिक है । पुरुष, वचन और लकार के विस्तार में जब सभी धातुओं को सजाया जाता है तो संख्याओं का आधिक्य स्वाभाविक है ।

पुरुषः- तिङन्त रूपों को किसी न किसी पुरुष में देखा जाता है । ये पुरुष अन्य भाषाओं में
हैं । इनके द्वारा किसी भाषा की आरंभिक शिक्षा में सहायता मिलती है । पुरुष तीन हैं- प्रथमपुर
(इसे दूसरी भाषाओं में अन्य पुरुष कहा जाता है), मध्यमपुरुष तथा उत्तमपुरुष । जिसके विष
में कोई बात कही जाती है वह **प्रथमपुरुष** है । अस्मद्, युस्मद् को छोड़कर अन्य सभी शब्द प्रथ
पुरुष के ही हैं । इसका निर्देश मुख्यतः तद् शब्द के द्वारा होता है - सः, तौ, ते; सा, ते, ता
तत्, ते, तानि। इनके साथ प्रथमपुरुष के तिङ् प्रत्यय लगते हैं । जैसे- सः गच्छति, ते गच्छन्ति
इत्यादि । जिससे कोई बात कही जा रही हो अर्थात् जो श्रोता हो वह मध्यमपुरुष है । इसका निर्दे
युष्मद् शब्द के रूपों से होता है - त्वम्, युवाम्, यूयम् (You) । इन शब्दों के साथ **मध्यमपुरु**
के तिङ् प्रत्यय लगते हैं । जैसे- त्वं गच्छसि, यूयं पठथ । वक्ता को **उत्तमपुरुष** कहा जाता है
इसका निर्देश अस्मद् शब्द के रूपों से होता है- अहम्, आवाम्, वयम् । इनके प्रयोग में उत्तमपुरु
के तिङ् प्रत्यय लगते हैं । जैसे- अहं पठामि, वयं आगच्छामः ।

वचनम्- सुबन्त पदों के प्रसंग में कहा जा चुका है कि संख्या का निर्देश करने के लिए वचन क
उपयोग होता है । यद्यपि संख्या मुख्यतः वस्तुवाचक पदों में ही होती है तथापि उन पदों क
निर्दिष्ट करने के लिए तिङन्त पदों में भी वचन होता है । इसीलिए वचन के अनुसार तिङ् प्रत्यय
में भेद होता है । कर्ता या कर्म का वचन तिङ् प्रत्यय में आ जाता है । बालकाः पठन्ति में कर्त
का बहुवचन क्रिया में चला गया है । मया **पुस्तकानि पठ्यन्ते** - यहाँ कर्म का बहुवचन क्रिय
में आ गया है । विद्वानों ने कहा है कि क्रिया में वचन का प्रश्न सुबन्त पदों के कारण उठता है
क्रिया तो एक सी ही होती है किन्तु उसे करनेवालों की संख्या क्रिया में भी आ जाती है
इसीलिए तिङ् पद भी एकवचन, द्विवचन और बहुवचन होते हैं । जैसे- अहं लिखामि, आव
लिखावः, वयं लिखामः।

लकारः- संस्कृत भाषा में सभी धातुओं के रूप विभिन्न लकारों में पृथक्-पृथक् चलते हैं । ये
लकार क्रिया के सम्पन्न होने के काल तथा दशा का बोध कराते हैं । इन्हें **लकार** इसलिए कहते

हैं कि सब में 'ल' का प्रयोग है । ये लकार हैं- लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ् (विधि तथा आशी:), लुङ् तथा लृङ् । इसप्रकार सभी दसों लकारों में 'ल' का प्रयोग है । इन लकारों में लेट् केवल वैदिक भाषा में प्रयुक्त होता है । अन्य लकार संस्कृत में आते हैं किन्तु सामान्यत: सभी का प्रयोग लोकप्रिय नहीं है-।

लकारों के अर्थ- लट् वर्तमान काल का बोधक है । **लिट्, लङ् तथा लुङ्** - ये तीनों भूतकाल के बोधक हैं । **लोट् तथा लुट्** - ये दोनों भविष्यत् काल के लकार हैं । लोट् अनुज्ञा का बोधक है । **लिङ्लकार** विधान तथा आशीर्वाद का बोधक है । **लृङ्लकार** क्रियातिपत्ति (औपबोधिक कथन) का बोधक है । इनमें **लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् तथा लृट्** - ये पाँच बहुधा प्रयुक्त होते हैं इसीलिए पाठ्यक्रम में इनका महत्त्व है ।

यह कहा गया है कि लकार के आधार पर तिङन्त पदों के रूप बदल जाते हैं । तिङ् प्रत्यय के रूप विविध धातुओं और लकारों में बदलते हैं । उदाहरण के लिए पठ् धातु से तिप् प्रत्यय लगने पर लट्लकार में पठति, लिट्लकार में पपाठ, लुट्लकार में पठिता, लृट्लकार में पठिष्यति, लोट्लकार में पठतु, लङ्लकार में अपठत्, लिङ्लकार में पठेत्, लुङ्लकार में अपाठीत् तथा लृङ्लकार में अपठिष्यत् - ये रूप होते हैं । व्याकरण के उच्चतर ग्रन्थों में इन रूपों की प्रक्रिया समझायी गयी है ।

संस्कृत के धातुओं को दस वर्गों में (या गणों में) बाँटा गया है । इस विभाजन का कारण धातु और प्रत्यय के बीच लगने वाला एक अवान्तर प्रत्यय है जिसे 'विकरण' कहते हैं । उदाहरण देखें-

$\sqrt{\text{पठ्}}$ + शप् (अ) + तिप् = पठति । (भ्वादिगणीय धातु)

$\sqrt{\text{या}}$ + तिप् = याति । (अदादिगणीय धातु)

$\sqrt{\text{हु}}$ + श्लु + तिप् = जुहोति । (जुहोत्यादिगणीय धातु)

$\sqrt{\text{दा}}$ + श्लु + तिप् = ददाति । (जुहोत्यादिगणीय धातु)

√कुप् + श्यन् + तिप् = कुप्यति । (दिवादिगणीय धातु)

√शृ + श्नु + तिप् = शृणोति । (स्वादिगणीय धातु)

√ग्रह् + श्ना + तिप् = गृह्णाति । (क्र्यादिगणीय धातु)

√कृ + उ + तिप् = करोति । (तनादिगणीय धातु)

√कथ् + णिच् + शप् + तिप् = कथयति । (चुरादिगणीय धातु)

इस प्रकार संस्कृत की धातुरूप - व्यवस्था एक विस्तृत तथा जटिल प्रक्रिया है जिसे सरल करने का प्रयास पालि, प्राकृत, अपभ्रंश तथा परवर्ती भाषाओं ने किया । फिर भी प्राचीन संस्कृत साहित्य को समझने के लिए इन क्रिया रूपों की व्यवस्था से अवगत होना बहुत लाभदायक है ।

3. अव्यय-पदानि

अव्यय ऐसे पदों को कहते हैं जिनका रूप स्थिर रहता है, उसमें परिवर्तन नहीं होता । इसलिए अव्यय को अविकारी (Indeclinable) शब्द कहते हैं । संस्कृत व्याकरण में इसका लक्षण दिया गया है -

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

अर्थात् लिङ्ग, विभक्ति या वचन का प्रभाव जिस पर नहीं पड़ता, जो इनके कारण नहीं बदलता (न व्येति = न विकृतं भवति) वही अव्यय है । अव्यय से भिन्न पद अर्थात् सुबन्त और तिङन्त के रूप बदलते हैं, अव्यय के नहीं ।

अव्यय सर्वप्रथम दो प्रकार के हैं- अव्युत्पन्न तथा व्युत्पन्न । **अव्युत्पन्न अव्यय** वे हैं जिनका विभाजन (प्रकृति-प्रत्यय या समास के रूप में) नहीं होता । जैसे- च, वा, ह, सह, निकषा, अधः आदि । दूसरी ओर **व्युत्पन्न अव्यय** का विभाजन होता है । उसमें प्रत्यय लगा रहता है या समास रहता है ।

व्युत्पन्न अव्यय के तीन भेद हैं-

(1) **कृदन्त अव्यय** जैसे- कृत्वा, कर्तुम्, आगम्य, पाठं-पाठम् (पढ़-पढ़ कर) इत्यादि। इनमें कृत् प्रत्यय लगे हैं।

(2) **तद्धितान्त अव्यय** जैसे- अत्र, कदा, सर्वथा, एकदा इत्यादि। इनमें तद्धित प्रत्यय लगे हुए हैं।

(3) **समासरूप अव्यय** जैसे- यथाशक्ति, प्रतिदिनम्, अहर्दिवम् इत्यादि। इन पदों में समास है।

कभी-कभी अनेक अव्यय एक साथ लगकर संस्कृत का मुहावरा बनाते हैं। जैसे- कथम् + अपि = कथमपि (किसी भी तरह), अद्य प्रभृति (आज से लेकर), यदा-कदा (जब-तब), अथ किम् (और क्या ?) इत्यादि। अव्ययों के प्रयोग से भाषा में सौन्दर्य आता है।

अर्थ के आधार पर अव्ययों को निम्नलिखित वर्गों में रखा जाता है -

(क) **कालवाचक**- सर्वदा, निरन्तरम्, सम्प्रति, अधुना, इदानीम्, अद्य, ह्यः (बीता हुआ कल), श्वः (आने वाला कल), प्रातः, सायम्, नक्तम् (रात में), दिवा, चिरम्, कदा, यदा, तदा, सदा, ऐषमः (इस वर्ष) इत्यादि।

(ख) **स्थानवाचक**- यत्र, तत्र, कुत्र, सर्वत्र, अत्र, अन्तः (भीतर) बहिः, अन्तरा, उच्चैः, नीचैः, अधः, निकषा, उपरि, अन्यत्र, ततः, पुरतः, पुरः, अग्रे, परितः इत्यादि।

(ग) **प्रकारवाचक**- शनैः, पुनः, भूयः, मुहुः, मुहुर्मुहुः (बार-बार) यथा (जिस प्रकार), तथा (उस प्रकार), कथम् (किस प्रकार), इत्थम् (इस प्रकार), एवम् (ऐसा), सम्यक् (अच्छी तरह), सहसा, अकस्मात्, सकृत् (एक बार), कदाचित् (कभी, शायद) अजस्रम् (लगातार), सर्वथा (सब प्रकार से) इत्यादि।

(घ) **परिमाणवाचक**- किञ्चित् (कुछ), ईषत् (थोड़ा), प्रकामम् (भरपूर), अलम् (पर्याप्त), भृशम् (बहुत अधिक), मनाक् (थोड़ा), कृतम् (बस) इत्यादि।

(ङ) **प्रश्नवाचक**- कुतः (कहाँ से), कुत्र (कहाँ), कदा (कब), किम् (क्या), अथ किम् (और क्या), क्व (कहाँ), किमर्थम् (किसलिए) इत्यादि।

मति (बुद्धि)

इकारान्त (स्त्रीलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मत्यै / मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पञ्चमी	मत्याः / मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मत्याः / मतेः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम् / मतौ	मत्योः	मतिषु
सम्बोधनम्	हे मते !	हे मती !	हे मतयः !

नोटः- बुद्धि (मति), मूर्ति (मूरत), भक्ति, स्मृति (याद), स्तुति (बड़ाई), श्रुति (वेद), कीर्ति (यश), कान्ति (शोभा), जाति, मुक्ति, रात्रि (रात), रीति (रिवाज) आकृति, रुचि (इच्छा), वृष्टि (वर्षा), सृष्टि (दुनिया) इत्यादि शब्दों के रूप इसी प्रकार होते हैं।

नदी (नदी)

ईकारान्त (स्त्रीलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पञ्चमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सम्बोधनम्	हे नदि !	हे नद्यौ !	हे नद्यः !

नोट :-गौरी, पार्वती, काली, कुमारी, नारी, जननी, मैत्री, कौमुदी, राज्ञी, देवी, नलिनी इत्यादि शब्दों के रूप इसी प्रकार होते हैं ।

वारि (जल)

इकारान्त (क्लीबलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वितीया	वारि	वारिणी	वारीणि
तृतीया	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
चतुर्थी	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पञ्चमी	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
षष्ठी	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
सप्तमी	वारिणी	वारिणि	वारिषु
सम्बोधनम्	हे वारे, हे वारि !	हे वारिणी !	हे वारीणि !

मधु (शहद)

उकारान्त (क्लीबलिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वितीया	मधु	मधुनी	मधूनि
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
चतुर्थी	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
पञ्चमी	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
षष्ठी	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
सप्तमी	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
सम्बोधनम्	हे मधो, हे मधु !	हे मधुनी !	हे मधूनि !

आत्मन् (आत्मा)

पुँल्लिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्वितीया	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
तृतीया	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
चतुर्थी	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
पञ्चमी	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
षष्ठी	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्
सप्तमी	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु
सम्बोधनम्	हे आत्मन् !	हे आत्मानौ !	हे आत्मानः !

श्रीमत् (धनवान्, सुन्दर)

मतुप् प्रत्ययान्त पुँल्लिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	श्रीमान्	श्रीमन्तौ	श्रीमन्तः
द्वितीया	श्रीमन्तम्	श्रीमन्तौ	श्रीमतः
तृतीया	श्रीमता	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भिः
चतुर्थी	श्रीमते	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्यः
पञ्चमी	श्रीमतः	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्यः
षष्ठी	श्रीमतः	श्रीमतोः	श्रीमताम्
सप्तमी	श्रीमति	श्रीमतोः	श्रीमत्सु
सम्बोधनम्	हे श्रीमन् !	हे श्रीमन्तौ !	हे श्रीमन्तः !

गुणिन् (गुणी मनुष्य)

इन् - प्रत्ययान्त (पुँल्लिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	गुणी	गुणिनौ	गुणिनः
द्वितीया	गुणिनम्	गुणिनौ	गुणिनः
तृतीया	गुणिना	गुणिभ्याम्	गुणिभिः
चतुर्थी	गुणिने	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
पञ्चमी	गुणिनः	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
षष्ठी	गुणिनः	गुणिनोः	गुणिनाम्
सप्तमी	गुणिनि	गुणिनोः	गुणिषु
सम्बोधनम्	हे गुणिन् !	हे गुणिनौ !	हे गुणिनः !

राजन् (राजा)

नकारान्त पुँल्लिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचन
प्रथमा	राजा	राजानौ	राजानः
द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
तृतीया	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
पञ्चमी	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
षष्ठी	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
सप्तमी	राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु
सम्बोधनम्	हे राजन् !	हे राजानौ !	हे राजानः !

विद्वस् (विद्वान्, ज्ञाता)

सकारान्त पुँल्लिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वितीया	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
तृतीया	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
चतुर्थी	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
पञ्चमी	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
षष्ठी	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
सप्तमी	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
सम्बोधनम्	हे विद्वन् !	हे विद्वांसौ !	हे विद्वांसः !

सर्व (सभी)

सर्वनाम (पुँल्लिङ्ग)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
द्वितीया	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
तृतीया	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
चतुर्थी	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
पञ्चमी	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
षष्ठी	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
सप्तमी	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु

सर्व (सभी) स्त्रीलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
द्वितीया	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
तृतीया	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
चतुर्थी	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
पञ्चमी	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
षष्ठी	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
सप्तमी	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु

सर्व (सभी) नपुंसकलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
द्वितीया	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
तृतीया	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
चतुर्थी	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
पञ्चमी	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
षष्ठी	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
सप्तमी	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु

अस्मद् (मैं, हम)

पुरुषवाचक सर्वनाम

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः

तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद् (तू, तुम, तुमलोग)

पुरुषवाचक सर्वनाम

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

तत् (वह) पुंल्लिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तत् (वह) स्त्रीलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

तत् (वह) नपुंसकलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

इदम् (यह) पुंल्लिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीया	इमम्	इमौ	इमान्
तृतीया	अनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः	एषु

इदम् (यह) स्त्रीलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीया	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीया	अनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पञ्चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठी	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तमी	अस्याम्	अनयोः	आसु

इदम् (यह) नपुंसकलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	इदम्	इमे	इमानि
तृतीया	अनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः	एषु

एतत् (यह) पुँल्लिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एषः	एतौ	एते
द्वितीया	एतम्	एतौ	एतान्
तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु

एतत् (यह) स्त्रीलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	**एषा**	**एते**	एताः
द्वितीया	**एताम्**	**एते**	एताः
तृतीया	**एतया**	एताभ्याम्	एताभिः
चतुर्थी	**एतस्यै**	एताभ्याम्	एताभ्यः
पञ्चमी	**एतस्याः**	**एताभ्याम्**	एताभ्यः
षष्ठी	**एतस्याः**	**एतयोः**	एतासाम्
सप्तमी	**एतस्याम्**	**एतयोः**	एतासु

एतत् (यह) नपुंसकलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एतत्	एते	एतानि
द्वितीया	एतत्	**एते**	**एतानि**
तृतीया	एतेन	**एताभ्याम्**	**एतैः**
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	**एतेभ्यः**
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	**एतेभ्यः**
षष्ठी	एतस्य	एतयोः	**एतेषाम्**
सप्तमी	एतस्मिन्	**एतयोः**	**एतेषु**

किम् (कौन) पुँल्लिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	**कः**	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	**कान्**

तृतीया	केन	काभ्याम्	
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्य
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्य:
षष्ठी	कस्य	कयो:	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयो:	केषु

किम् (कौन) स्त्रीलिङ्ग

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	का	के	
द्वितीया	काम्	के	का:
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभि:
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्य:
पञ्चमी	कस्या:	काभ्याम्	काभ्य:
षष्ठी	कस्या:	कयो:	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयो:	कासु

किम् (कौन) नपुंसकलिङ्ग

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कै:
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्य
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्य:
षष्ठी	कस्य	कयो:	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयो:	केषु

*****

धातु - रूपाणि

पठ् - पढ़ना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यमपुरुषः	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तमपुरुषः	पठामि	पठावः	पठामः

लृट्लकारः (सामान्य भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उत्तमपुरुषः	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

लङ्लकारः (अनद्यतन भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यमपुरुषः	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तमपुरुषः	अपठम्	अपठाव	अपठाम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठतु	पठताम्	पठन्तु
मध्यमपुरुषः	पठ	पठतम्	पठत
उत्तमपुरुषः	पठानि	पठाव	पठाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
मध्यमपुरुषः	पठेः	पठेतम्	पठेत
उत्तमपुरुषः	पठेयम्	पठेव	पठेम

ध्यातव्य- पठ् धातु के समान ही निम्नलिखित धातुओं के रूप चलते हैं-
चल्, खेल्, धाव्, पत्, क्रीड्, जप्

गम्-गच्छ् = जाना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यमपुरुषः	गच्छसि	गच्छतः	गच्छथ
उत्तमपुरुषः	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
उत्तमपुरुषः	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
मध्यमपुरुषः	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
उत्तमपुरुषः	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
मध्यमपुरुषः	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
उत्तमपुरुषः	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गच्छेत्	गच्छेताम्	गच्छेयुः
मध्यमपुरुषः	गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत
उत्तमपुरुषः	गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम

भू - होना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवति	भवतः	भवन्ति
मध्यमपुरुषः	भवसि	भवथः	भवथ
उत्तमपुरुषः	भवामि	भवावः	भवामः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तमपुरुषः	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
मध्यमपुरुषः	अभवः	अभवतम्	अभवत
उत्तमपुरुषः	अभवम्	अभवाव	अभवाम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवतु	भवताम्	भवन्तु
मध्यमपुरुषः	भव	भवतम्	भवत
उत्तमपुरुषः	भवानि	भवाव	भवाम

विधिलिङ् लकारः (चाहिए-अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
मध्यमपुरुषः	भवेः	भवेतम्	भवेत
उत्तमपुरुषः	भवेयम्	भवेव	भवेम

स्था = ठहरना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
मध्यमपुरुषः	तिष्ठसि	तिष्ठथः	तिष्ठथ
उत्तमपुरुषः	तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	स्थास्यति	स्थास्यतः	स्थास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	स्थास्यसि	स्थास्यथः	स्थास्यथ
उत्तमपुरुषः	स्थास्यामि	स्थास्यावः	स्थास्याम्

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतिष्ठत्	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्
मध्यमपुरुषः	अतिष्ठः	अतिष्ठतम्	अतिष्ठत
उत्तमपुरुषः	अतिष्ठम्	अतिष्ठाव	अतिष्ठाम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिष्ठतु	तिष्ठताम्	तिष्ठन्तु
मध्यमपुरुषः	तिष्ठ	तिष्ठतम्	तिष्ठत
उत्तमपुरुषः	तिष्ठानि	तिष्ठाव	तिष्ठाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए-अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिष्ठेत्	तिष्ठेताम्	तिष्ठेयुः
मध्यमपुरुषः	तिष्ठेः	तिष्ठेतम्	तिष्ठेत
उत्तमपुरुषः	तिष्ठेयम्	तिष्ठेव	तिष्ठेम

लिख् - लिखना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लिखति	लिखतः	लिखन्ति
मध्यमपुरुषः	लिखसि	लिखथः	लिखथ
उत्तमपुरुषः	लिखामि	लिखावः	लिखामः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लेखिष्यति	लेखिष्यतः	लेखिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	लेखिष्यसि	लेखिष्यथः	लेखिष्यथ
उत्तमपुरुषः	लेखिष्यामि	लेखिष्यावः	लेखिष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
मध्यमपुरुषः	अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
उत्तमपुरुषः	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु
मध्यमपुरुषः	लिख	लिखतम्	लिखत
उत्तमपुरुषः	लिखानि	लिखाव	लिखाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लिखेत्	लिखेताम्	लिखेयुः
मध्यमपुरुषः	लिखेः	लिखेतम्	लिखेत
उत्तमपुरुषः	लिखेयम्	लिखेव	लिखेम

'वद्' - बोलना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वदति	**वदतः**	**वदन्ति**
मध्यमपुरुषः	वदसि	वदथः	**वदथ**
उत्तमपुरुषः	वदामि	**वदावः**	**वदामः**

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वदिष्यति	वदिष्यतः	वदिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	वदिष्यसि	वदिष्यथः	वदिष्यथ
उत्तमपुरुषः	वदिष्यामि	वदिष्यावः	वदिष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अवदत्	अवदताम्	**अवदन्**
मध्यमपुरुषः	अवदः	अवदतम्	**अवदत**
उत्तमपुरुषः	अवदम्	अवदाव	**अवदाम**

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वदतु	वदताम्	वदन्तु
मध्यमपुरुषः	वद	वदतम्	वदत
उत्तमपुरुषः	वदानि	वदाव	वदाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वदेत्	वदेताम्	वदेयुः
मध्यमपुरुषः	वदेः	वदेतम्	वदेत
उत्तमपुरुषः	वदेयम्	वदेव	वदेम

'रक्ष्' - रक्षा करना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रक्षति	रक्षतः	रक्षन्ति
मध्यमपुरुषः	रक्षसि	रक्षथः	रक्षथ
उत्तमपुरुषः	रक्षामि	रक्षावः	रक्षामः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रक्षिष्यति	रक्षिष्यतः	रक्षिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	रक्षिष्यसि	रक्षिष्यथः	रक्षिष्यथ
उत्तमपुरुषः	रक्षिष्यामि	रक्षिष्यावः	रक्षिष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अरक्षत्	अरक्षताम्	अरक्षन्
मध्यमपुरुषः	अरक्षः	अरक्षतम्	अरक्षत
उत्तमपुरुषः	अरक्षम्	अरक्षाव	अरक्षाम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रक्षतु	रक्षताम्	रक्षन्तु
मध्यमपुरुषः	रक्ष	रक्षतम्	रक्षत
उत्तमपुरुषः	रक्षाणि	रक्षाव	रक्षाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	रक्षेत्	रक्षेताम्	रक्षेयुः
मध्यमपुरुषः	रक्षेः	रक्षेतम्	रक्षेत
उत्तमपुरुषः	रक्षेयम्	रक्षेव	रक्षेम

'नी' - ले जाना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नयति	नयतः	नयन्ति
मध्यमपुरुषः	नयसि	नयथः	नयथ
उत्तमपुरुषः	नयामि	नयावः	नयामः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नेष्यति	नेष्यत.	नेष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	नेष्यसि	नेष्यथः	नेष्यथ
उत्तमपुरुषः	नेष्यामि	नेष्यावः	नेष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अनयत्	अनयताम्	अनयन्
मध्यमपुरुषः	अनयः	अनयतम्	अनयत
उत्तमपुरुषः	अनयम्	अनयाव	अनयाम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नयतु	नयताम्	नयन्तु
मध्यमपुरुषः	नय	नयतम्	नयत
उत्तमपुरुषः	नयानि	नयाव	नयाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नयेत्	नयेताम्	नयेयुः
मध्यमपुरुषः	नयेः	नयेतम्	नयेत
उत्तमपुरुषः	नयेयम्	नयेव	नयेम

'पच्' - पकाना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पचति	पचतः	पचन्ति
मध्यमपुरुषः	पचसि	पचथः	पचथ
उत्तमपुरुषः	पचामि	पचावः	पचामः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पक्ष्यति	पक्ष्यतः	पक्ष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पक्ष्यसि	पक्ष्यथः	पक्ष्यथ
उत्तमपुरुषः	पक्ष्यामि	पक्ष्यावः	पक्ष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपचत्	अपचताम्	अपचन्
मध्यमपुरुषः	अपचः	अपचतम्	अपचत
उत्तमपुरुषः	अपचम्	अपचाव	अपचाम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पचतु	पचताम्	पचन्तु
मध्यमपुरुषः	पच	पचतम्	पचत
उत्तमपुरुषः	पचानि	पचाव	पचाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पचेत्	पचेताम्	पचेयुः
मध्यमपुरुषः	पचेः	पचेतम्	पचेत
उत्तमपुरुषः	पचेयम्	पचेव	पचेम

'वस्' - रहना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वसति	वसतः	वसन्ति
मध्यमपुरुषः	वससि	वसथः	वसथ
उत्तमपुरुषः	वसामि	वसावः	वसामः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वत्स्यति	वत्स्यतः	वत्स्यन्ति
मध्यमपुरुषः	वत्स्यसि	वत्स्यथः	वत्स्यथ
उत्तमपुरुषः	वत्स्यामि	वत्स्यावः	वत्स्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अवसत्	अवसताम्	अवसन्
मध्यमपुरुषः	अवसः	अवसतम्	अवसत
उत्तमपुरुषः	अवसम्	अवसाव	अवसाम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वसतु	वसताम्	वसन्तु
मध्यमपुरुषः	वस	वसतम्	वसत
उत्तमपुरुषः	वसानि	वसाव	वसाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वसेत्	वसेताम्	वसेयुः
मध्यमपुरुषः	वसेः	वसेतम्	वसेत
उत्तमपुरुषः	वसेयम्	वसेव	वसेम

'लभ्' - पाना (आत्मनेपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लभते	लभेते	लभन्ते
मध्यमपुरुषः	लभसे	लभेथे	लभध्वे
उत्तमपुरुषः	लभे	लभावहे	लभामहे

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
मध्यमपुरुषः	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
उत्तमपुरुषः	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त
मध्यमपुरुषः	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
उत्तमपुरुषः	अलभे	अलभावहि	अलभामहि

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्
मध्यमपुरुषः	लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्
उत्तमपुरुषः	लभै	लभावहै	लभामहै

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	लभेत	लभेयाताम्	लभेरन्
मध्यमपुरुषः	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
उत्तमपुरुषः	लभेय	लभेवहि	लभेमहि

वन्द् - नमस्कार करना (आत्मनेपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वन्दते	वन्देते	वन्दन्ते
मध्यमपुरुषः	वन्दसे	वन्देथे	वन्दध्वे
उत्तमपुरुषः	वन्दे	वन्दावहे	वन्दामहे

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वन्दिष्यते	वन्दिष्येते	वन्दिष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	वन्दिष्यसे	वन्दिष्येथे	वन्दिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	वन्दिष्ये	वन्दिष्यावहे	वन्दिष्यामहे

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अवन्दत	अवन्देताम्	अवन्दन्त
मध्यमपुरुषः	अवन्दथाः	अवन्देथाम्	अवन्दध्वम्
उत्तमपुरुषः	अवन्दे	अवन्दावहि	अवन्दामहि

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वन्दताम्	वन्देताम्	वन्दन्ताम्
मध्यमपुरुषः	वन्दस्व	वन्देथाम्	वन्दध्वम्
उत्तमपुरुषः	वन्दे	वन्दावहै	वन्दामहै

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वन्देत	वन्देयाताम्	वन्देरन्
मध्यमपुरुषः	वन्देथाः	वन्देयाथाम्	वन्देध्वम्
उत्तमपुरुषः	वन्देय	वन्देवहि	वन्देमहि

सह् - सहन करना (आत्मनेपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सहते	सहेते	सहन्ते
मध्यमपुरुषः	सहसे	सहेथे	सहध्वे
उत्तमपुरुषः	सहे	सहावहे	सहामहे

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सहिष्यते	सहिष्येते	सहिष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	सहिष्यसे	सहिष्येथे	सहिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	सहिष्ये	सहिष्यावहे	सहिष्यामहे

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	असहत	असहेताम्	असहन्त
मध्यमपुरुषः	असहथाः	असहेथाम्	असहध्वम्
उत्तमपुरुषः	असहे	असहावहि	असहामहि

लोट्लकार (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सहताम्	सहेताम्	सहन्ताम्
मध्यमपुरुषः	सहस्व	सहेथाम्	सहध्वम्
उत्तमपुरुष	सहै	सहावहै	सहामहै

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सहेत	सहेयाताम्	सहेरन्
मध्यमपुरुषः	सहेथाः	सहेयाथाम्	सहेध्वम्
उत्तमपुरुषः	सहेय	सहेवहि	सहेमहि

वृत् - होना (आत्मनेपदी)

लट्लकारः (वर्तमान काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वर्तते	वर्तेते	वर्तन्ते
मध्यमपुरुषः	वर्तसे	वर्तेथे	वर्तध्वे
उत्तमपुरुषः	वर्ते	वर्तावहे	वर्तामहे

लृट्लकार (भविष्यत् काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वर्तिष्यते	वर्तिष्येते	वर्तिष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	वर्तिष्यसे	वर्तिष्येथे	वर्तिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	वर्तिष्ये	वर्तिष्यावहे	वर्तिष्यामहे

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अवर्तत	अवर्तेताम्	अवर्तन्त
मध्यमपुरुषः	अवर्तथाः	अवर्तेथाम्	अवर्तध्वम्
उत्तमपुरुषः	अवर्ते	अवर्तावहि	अवर्तामहि

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वर्तताम्	वर्तेताम्	वर्तन्ताम्
मध्यमपुरुषः	वर्तस्व	वर्तेथाम्	वर्तध्वम्
उत्तमपुरुषः	वर्तै	वर्तावहै	वर्तामहै

विधिलिङ्लकार (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वर्तेत	वर्तेयाताम्	वर्तेरन्
मध्यमपुरुषः	वर्तेथाः	वर्तेयाथाम्	वर्तेध्वम्
उत्तमपुरुषः	वर्तेय	वर्तेवहि	वर्तेमहि

जन् - पैदा होना (आत्मनेपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जायते	जायेते	जायन्ते
मध्यमपुरुषः	जायसे	जायेथे	जायध्वे
उत्तमपुरुषः	जाये	जायावहे	जायामहे

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जनिष्यते	जनिष्येते	जनिष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	जनिष्यसे	जनिष्येथे	जनिष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	जनिष्ये	जनिष्यावहे	जनिष्यामहे

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अजायत	अजायेताम्	अजायन्त
मध्यमपुरुषः	अजायथाः	अजायेथाम्	अजायध्वम्
उत्तमपुरुषः	अजाये	अजायावहि	अजायामहि

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जायताम्	जायेताम्	जायन्ताम्
मध्यमपुरुषः	जायस्व	जायेथाम्	जायध्वम्
उत्तमपुरुषः	जायै	जायावहै	जायामहै

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जायेत	जायेयाताम्	जायेरन्
मध्यमपुरुषः	जायेथाः	जायेयाथाम्	जायेध्वम्
उत्तमपुरुषः	जायेय	जायेवहि	जायेमहि

अस् - होना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमान काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यमपुरुषः	असि	स्थः	स्थ
उत्तमपुरुषः	अस्मि	स्वः	स्मः

लृट्लकारः (भविष्यत् काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तमपुरुषः	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
मध्यमपुरुषः	आसीः	आस्तम्	आस्त
उत्तमपुरुषः	आसम्	आस्व	आस्म

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अस्तु	स्ताम्	सन्तु
मध्यमपुरुषः	एधि	स्तम्	स्त
उत्तमपुरुषः	असानि	असाव	असाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	स्यात्	स्याताम्	स्युः
मध्यमपुरुषः	स्याः	स्यातम्	स्यात
उत्तमपुरुषः	स्याम्	स्याव	स्याम

कृ - करना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
मध्यमपुरुषः	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उत्तमपुरुषः	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

लृट्लकारः (भविष्यत् काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
उत्तमपुरुषः	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
मध्यमपुरुषः	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उत्तमपुरुषः	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु
मध्यमपुरुषः	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
उत्तमपुरुषः	करवाणि	करवाव	करवाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः
मध्यमपुरुषः	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
उत्तमपुरुषः	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम

दा - देना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्त्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ददाति	दत्तः	ददति
मध्यमपुरुषः	ददासि	दत्थः	दत्थ
उत्तमपुरुषः	ददामि	दद्वः	दद्मः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ
उत्तमपुरुषः	दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अददात्	अदत्ताम्	अददुः
मध्यमपुरुषः	अददाः	अदत्तम्	अदत्त
उत्तमपुरुषः	अददाम्	अदद्व	अदद्म

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ददातु	दत्ताम्	ददतु
मध्यमपुरुषः	देहि	दत्तम्	दत्त
उत्तमपुरुषः	ददानि	ददाव	ददाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः
मध्यमपुरुषः	दद्याः	दद्यातम्	दद्यात
उत्तमपुरुषः	दद्याम्	दद्याव	दद्याम

नश् - नष्ट होना, खो जाना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्त्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नश्यति	नश्यतः	नश्यन्ति
मध्यमपुरुषः	नश्यसि	नश्यथः	नश्यथ
उत्तमपुरुषः	नश्यामि	नश्यावः	नश्यामः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नशिष्यति	नशिष्यतः	नशिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	नशिष्यसि	नशिष्यथः	नशिष्यथ
उत्तमपुरुषः	नशिष्यामि	नशिष्यावः	नशिष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अनश्यत्	अनश्यताम्	अनश्यन्
मध्यमपुरुषः	अनश्यः	अनश्यतम्	अनश्यत
उत्तमपुरुषः	अनश्यम्	अनश्याव	अनश्याम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नश्यतु	नश्यताम्	नश्यन्तु
मध्यमपुरुषः	नश्य	नश्यतम्	नश्यत
उत्तमपुरुषः	नश्यानि	नश्याव	नश्याम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	नश्येत्	नश्येताम्	नश्येयुः
मध्यमपुरुषः	नश्येः	नश्येतम्	नश्येत
उत्तमपुरुषः	नश्येयम्	नश्येव	नश्येम

बुध् - जानना (आत्मनेपदी)

लट्लकारः (वर्त्तमान काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बुध्यते	बुध्येते	बुध्यन्ते
मध्यमपुरुषः	बुध्यसे	बुध्येथे	बुध्यध्वे
उत्तमपुरुषः	बुध्ये	बुध्यावहे	बुध्यामहे

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भोत्स्यते	भोत्स्येते	भोत्स्यन्ते
मध्यमपुरुषः	भोत्स्यसे	भोत्स्येथे	भोत्स्यध्वे
उत्तमपुरुषः	भोत्स्ये	भोत्स्यावहे	भोत्स्यामहे

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अबुध्यत	अबुध्येताम्	अबुध्यन्त
मध्यमपुरुषः	अबुध्यथाः	अबुध्येथाम्	अबुध्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अबुध्ये	अबुध्यावहि	अबुध्यामहि

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बुध्यताम्	बुध्येताम्	बुध्यन्ताम्
मध्यमपुरुषः	बुध्यस्व	बुध्येथाम्	बुध्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	बुध्यै	बुध्यावहै	बुध्यामहै

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बुध्येत	बुध्येयाताम्	बुध्येरन्
मध्यमपुरुषः	बुध्येथाः	बुध्येयाथाम्	बुध्येध्वम्
उत्तमपुरुषः	बुध्येय	बुध्येवहि	बुध्येमहि

मन् - समझना (आत्मनेपदी)

लट्लकारः (वर्त्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	मन्यते	मन्येते	मन्यन्ते
मध्यमपुरुषः	मन्यसे	मन्येथे	मन्यध्वे
उत्तमपुरुषः	मन्ये	मन्यावहे	मन्यामहे

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	मंस्यते	मंस्येते	मंस्यन्ते
मध्यमपुरुषः	मंस्यसे	मंस्येथे	मंस्यध्वे
उत्तमपुरुषः	मंस्ये	मंस्यावहे	मंस्यामहे

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अमन्यत	अमन्येताम्	अमन्यन्त
मध्यमपुरुषः	अमन्यथाः	अमन्येथाम्	अमन्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	अमन्ये	अमन्यावहि	अमन्यामहि

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	मन्यताम्	मन्येताम्	मन्यन्ताम्
मध्यमपुरुषः	मन्यस्व	मन्येथाम्	मन्यध्वम्
उत्तमपुरुषः	मन्यै	मन्यावहै	मन्यामहै

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	मन्येत	मन्येयाताम्	मन्येरन्
मध्यमपुरुषः	मन्येथाः	मन्येयाथाम्	मन्येध्वम्
उत्तमपुरुषः	मन्येय	मन्येवहि	मन्येमहि

'ज्ञा' - जानना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जानाति	जानीतः	जानन्ति
मध्यमपुरुषः	जानासि	जानीथः	जानीथ
उत्तमपुरुषः	जानामि	जानीवः	जानीमः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ज्ञास्यति	ज्ञास्यतः	ज्ञास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	ज्ञास्यसि	ज्ञास्यथः	ज्ञास्यथ
उत्तमपुरुषः	ज्ञास्यामि	ज्ञास्यावः	ज्ञास्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अजानात्	अजानीताम्	अजानन्
मध्यमपुरुषः	अजानाः	अजानीतम्	अजानीत
उत्तमपुरुषः	अजानाम्	अजानीव	अजानीम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जानातु	जानीताम्	जानन्तु
मध्यमपुरुषः	जानीहि	जानीतम्	जानीत
उत्तमपुरुषः	जानानि	जानीव	जानीम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जानीयात्	जानीयाताम्	जानीयुः
मध्यमपुरुषः	जानीयाः	जानीयातम्	जानीयात
उत्तमपुरुषः	जानीयाम्	जानीयाव	जानीयाम

'ग्रह्' - लेना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गृह्णाति	गृह्णीतः	गृह्णन्ति
मध्यमपुरुषः	गृह्णासि	गृह्णीथः	गृह्णीथ
उत्तमपुरुषः	गृह्णामि	गृह्णीवः	गृह्णीमः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ग्रहीष्यति	ग्रहीष्यतः	ग्रहीष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	ग्रहीष्यसि	ग्रहीष्यथः	ग्रहीष्यथ
उत्तमपुरुषः	ग्रहीष्यामि	ग्रहीष्यावः	ग्रहीष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अगृह्णात्	अगृह्णीताम्	अगृह्णीन्
मध्यमपुरुषः	अगृह्णाः	अगृह्णीतम्	अगृह्णीत
उत्तमपुरुषः	अगृह्णाम्	अगृह्णीव	अगृह्णीम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गृह्णातु	गृह्णीतम्	गृह्णन्तु
मध्यमपुरुषः	गृहाण	गृह्णीतम्	गृह्णीत
उत्तमपुरुषः	गृह्णानि	गृह्णीव	गृह्णीम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गृह्णीयात्	गृह्णीयाताम्	गृह्णीयुः
मध्यमपुरुषः	गृह्णीयाः	गृह्णीयातम्	गृह्णीयात
उत्तमपुरुषः	गृह्णीयाम्	गृह्णीयाव	गृह्णीयाम

कथ् - कहना (परस्मैपदी)

लट्लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कथयति	कथयतः	कथयन्ति
मध्यमपुरुषः	कथयसि	कथयथः	कथयथ
उत्तमपुरुषः	कथयामि	कथयावः	कथयामः

लृट्लकारः (भविष्यत्काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कथयिष्यति	कथयिष्यतः	कथयिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	कथयिष्यसि	कथयिष्यथः	कथयिष्यथ
उत्तमपुरुषः	कथयिष्यामि	कथयिष्यावः	कथयिष्यामः

लङ्लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्
मध्यमपुरुषः	अकथयः	अकथयतम्	अकथयत
उत्तमपुरुषः	अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम

लोट्लकारः (आदेशवाचक)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कथयतु	कथयताम्	कथयन्तु
मध्यमपुरुषः	कथय	कथयतम्	कथयत
उत्तमपुरुषः	कथयानि	कथयाव	कथयाम

विधिलिङ्लकारः (चाहिए - अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कथयेत्	कथयेताम्	कथयेयुः
मध्यमपुरुषः	कथयेः	कथयेतम्	कथयेत
उत्तमपुरुषः	कथयेयम्	कथयेव	कथयेम

अनमोल जीवन दांव पर मत लगाइए
मानव रहित रेलवे समपार फाटक पार करने से पहले
रुकिए
देखिए
सुनिए
जाइए

मानवरहित रेलवे समपार पर
लापरवाही जानलेवा हो सकती है।
• अपना वाहन समपार से 20 मीटर पहले रोकें.
• आने वाली रेल की आवाज/हॉर्न ध्यान पूर्वक सुनें.
• दाईं व बाईं ओर ध्यान से देखें.
• पूर्ण रूप से सुनिश्चित होने के बाद ही वाहन पार करें.
याद रहे आपकी जिन्दगी अमूल्य है

वन्दे मातरम्

सुजलां सुफलां मलयजशीतलाम्
शस्य-श्यामलां मातरम्।
वन्दे मातरम्॥
शुभ्र-ज्योत्स्ना-पुलकित-यामिनीम्
फुल्ल-कुसुमित-द्रुमदल-शोभिनीम्
सुहासिनीं, सुमधुरभाषिणीम्
सुखदां, वरदां, मातरम्।
वन्दे मातरम्॥

राष्ट्र-गान

जन-गण-मन-अधिनायक जय हे,
भारत - भाग्य - विधाता।
पंजाब सिंध गुजरात मराठा,
द्राविड़ - उत्कल - बंग।
विंध्य - हिमाचल - यमुना-गंगा,
उच्छल - जलधि - तरंग।
तव शुभ नामे जागे,
तव शुभ आशिष मागे
गाहे तव जय गाथा।
जन-गण-मंगलदायक जय हे,
भारत - भाग्य - विधाता।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय जय हे।

सत्र 2019-20

अमृता, भाग-2, कक्षा-7, (संस्कृत)